

Byzantina Symmeikta

Vol 31 (2021)

BYZANTINA SYMMEIKTA 31

Τα ζώα στον προσβλητικό λόγο των Βυζαντινών

Παναγιώτης ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.24394](https://doi.org/10.12681/byzsym.24394)

Copyright © 2021, Παναγιώτης Ηλιόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Π. (2021). Τα ζώα στον προσβλητικό λόγο των Βυζαντινών. *Byzantina Symmeikta*, 31, 51–120. <https://doi.org/10.12681/byzsym.24394>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 31 VOLUME

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΖΩΑ ΣΤΟΝ ΠΡΟΣΒΛΗΤΙΚΟ ΛΟΓΟ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ • 2021 • ATHENS

ΤΑ ΖΩΑ ΣΤΟΝ ΠΡΟΣΒΛΗΤΙΚΟ ΛΟΓΟ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Four legs good, two legs bad
G. ORWELL, *Animal Farm*

Στο επίκεντρο της παρούσας μελέτης βρίσκονται οι αναφορές σε ζώα εντός των πλαισίων του προσβλητικού λόγου των Βυζαντινών. Ως προσβλητικός λόγος ορίζεται η εκφορά λόγου που σκοπό έχει να πλήξει τον αντίπαλο με τρόπο μειωτικό για την δημόσια εικόνα του, να τον ταπεινώσει ή και να τον εξοργίσει. Τα κίνητρα εκείνου που προσβάλλει μπορεί να είναι ποικίλα, ανάλογα με την επικοινωνιακή περίσταση. Τα μοτίβα που χρησιμοποιούνται στον προσβλητικό λόγο των Βυζαντινών συγγραφέων είναι ζήτημα ενδιαφέρον από πολλές πλευρές, το οποίο δεν έχει ακόμα μελετηθεί διεξοδικά¹. Για τον προσβλητικό λόγο, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, οι Βυζαντινοί συγγραφείς, αξιοποιώντας την προγενέστερή τους λογοτεχνική παράδοση, τη ρητορική θεωρία και τη χριστιανική διδασκαλία, υιοθέτησαν αυτούσια ή ανέπτυξαν

1. Το υλικό της παρούσας εργασίας συγκεντρώθηκε κατά την έρευνά μας σχετικά με τον προσβλητικό λόγο και τον ψόγο στα βυζαντινά κείμενα της Μέσης Περιόδου, στο πλαίσιο εκπόνησης Διδακτορικής Διατριβής (Πανεπιστήμιο Αθηνών, επιβλέπουσα καθηγήτρια: Μαρίνα Λουκάκη), στην οποία θα εξεταστεί ο προσβλητικός λόγος των Βυζαντινών πολύπλευρα και θα οριστούν οι βασικοί *τόποι* του. Ο όγκος του υλικού που συγκεντρώθηκε σχετικά με τα ζώα, κατέδειξε την ανάγκη για ξεχωριστή εργασία σχετικά με το επιμέρους αυτό ζήτημα του προσβλητικού λόγου των Βυζαντινών. Σύντομη μορφή της παρούσας εργασίας παρουσιάστηκε στην Γ' [I] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Ιωάννινα 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2019). Θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια Μαρίνα Λουκάκη για την καθοδήγηση και τις συμβουλές της που υπήρξαν καταλυτικές για την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής, όπως επίσης και τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρησιμότητες υποδείξεις τους.

συγκεκριμένα στερεότυπα, που εμφανίζονται στα βυζαντινά κείμενα ως επαναλαμβανόμενα μοτίβα, ως λογοτεχνικοί «τόποι». Στο πλαίσιο της ευρύτερης έρευνάς μας για τον προσβλητικό λόγο των Βυζαντινών, διαπιστώθηκε ότι ο χαρακτηρισμός και η ταύτιση του αντιπάλου με ζώα υπήρξε προσφιλής βυζαντινή πρακτική. Στην εργασία αυτή, στηριζόμενοι στη μελέτη κειμένων μόνο της μέσης βυζαντινής περιόδου, θα περιοριστούμε σε μια πρώτη προσέγγιση του θέματος και θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε ορισμένα συμπεράσματα.

A. ΠΑΤΙ ΤΑ ΖΩΑ;

Ο προσβλητικός λόγος, όπως και το χιούμορ, είναι κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ των πολιτισμών. Στην λογοτεχνία, αλλά και στον δημόσιο λόγο χρωματίζουν υφολογικά τα κείμενα και ταυτόχρονα βοηθούν στην εναργή σκιαγράφηση των θέσεων του συγγραφέα / ομιλητή, και ενισχύουν την δύναμη των λόγων του. Τα χαρακτηριστικά του προσβλητικού λόγου διαφοροποιούνται και διαμορφώνονται ανάλογα με την στόχευση του πομπού· μια προσβολή μπορεί να είναι περιπαικτική, στα πλαίσια μιας λεκτικής αντιπαράθεσης μεταξύ φίλων, μπορεί όμως να είναι και μια αιχμηρή επίθεση, με σκοπό να πλήξει την δημόσια εικόνα κάποιου. Οι απαρχές του προσβλητικού λόγου στο πλαίσιο μίας στοχευμένης σύνθεσης ανάγονται στην Αρχαιότητα, συγκεκριμένα στην ιαμβική ποίηση και στην *ιαμβική ιδέα*², όπως αποκαλεί ο Αριστοτέλης την προσωπική επίθεση, σκοπός της οποίας ήταν ο προσωπικός διασυρμός³. Η εξέλιξη του προσβλητικού λόγου περνά μέσα από την Αρχαία και την Μέση Κωμωδία⁴, ενώ παράλληλα, η γλώσσα της προσβολής τροχίζεται και στο

2. A. ROTSTEIN, *The Idea of Iambos*, New York 2010, 104-108.

3. Αριστοτέλης, *Ποιητική*, 1449b 5-9 και ROTSTEIN, *Iambos*, 88-97 για την σχέση της ιαμβικής ποίησης και του ψόγου.

4. Η αισχρολογία συγκεκριμένα, η οποία συχνά συνοδεύει τον προσβλητικό λόγο, φαίνεται να είναι απόρροια του λατρευτικού χαρακτήρα της κωμωδίας και να συνδέεται με τον αποτρεπτικό χαρακτήρα των αισχρών εκφράσεων. Για τον ορισμό της αισχρολογίας, ως την αναφορά σε μέλη του ανθρώπινου σώματος τα οποία συνιστούν ταμπού, βλ. J. HENDERSON, *The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy*, New York / Oxford 1991, 2 και 48, 126-129, 131-133, 142, 147 για τη χρήση των ζώων ως τρόπο δήλωσης των γεννητικών οργάνων στο πλαίσιο της αισχρολογίας. Στο ίδιο βλ. 56 κ.εξ. για την αισχρολογία γενικότερα στην Αττική Κωμωδία: ROTSTEIN, *Iambos*, 171-173. Για

πολιτικό γίνεσθαι, μέσω της Ρητορικής. Ήδη από την αρχαιότητα, ένας από τους μηχανισμούς, που σταθερά αξιοποιήθηκε, προκειμένου να είναι επιτυχής μια προσωπική προσβολή, υπήρξε η συσχέτιση του αντιπάλου με κάποιο ζώο, γεγονός ευεξήγητο, αφού η ύπαρξη του ανθρώπου είναι στενά συνδεδεμένη με τα ζώα.

Η στενή επαφή των ανθρώπων με τα ζώα και η παρατήρηση της συμπεριφοράς τους, από πολύ νωρίς, οδήγησε σε αμφίδρομη μεταφορά χαρακτηριστικών μεταξύ τους. Ενδεικτικές εκφάνσεις του φαινομένου αποτελούν οι μεταμορφώσεις θεών και η μετενσάρκωση⁵. Πάντως, είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι οι αρχαίοι Έλληνες, αν και φαντάζονταν τους θεούς τους μεταμορφωμένους σε ζώα, αποφεύγουν να τους αποκαλέσουν με το όνομα του ζώου⁶ ένδειξη, ίσως, της προσβλητικής χροιάς που υποκρύπτεται στο όνομα του ζώου και η οποία δεν αρμόζει στη θεότητα;

Η πεποίθηση για την ύπαρξη κοινών χαρακτηριστικών μεταξύ ανθρώπων και ζώων αποτυπώνεται καθαρά στην ελληνική μυθολογία και τη λογοτεχνία, όταν κατά τη διάρκεια μιας θυσίας συμβαίνει να αντικαθίσταται ένας άνθρωπος από ένα ζώο⁷. Χωρίς τα κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, δεν θα είχε αξία αυτή η *quid pro quo* σχέση για τους μετέχοντες στην θρησκευτική τελετή⁸. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η θυσία της Ιφιγένειας, αλλά και η θυσία του Αβραάμ στην εβραϊκή και χριστιανική παράδοση. Ο χριστιανισμός, που

μια εισαγωγή στο ζήτημα αυτό βλ. Η. Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Φαινομενολογία, γενεσιουργία και λειτουργία της αισχρολογίας και αισχροπραξίας στην Αριστοφανική Κωμωδία, στο: Θ. Γ. ΠΑΠΠΑΣ - Α. Γ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ (επιμ.), *Αττική Κωμωδία. Πρόσωπα και Προσεγγίσεις*, Αθήνα 2011, 412-434.

5. Για την μεταμόρφωση και την μετενσωμάτωση στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή παράδοση βλ. I. S. GILHUS, *Animals, Gods and Humans: Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Thought*, London / New York 2006, 78-92. Για τα ζώα στην ρωμαϊκή ζωή και την τέχνη βλ. J. M. C. TOYNBEE, *Animals in Roman life and art*, New York 1973.

6. W. BURKERT, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche. Zweite, überarbeitete und erweiterte Auflage*, Stuttgart 2011, 105.

7. Το αίμα είναι κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ ανθρώπων και ζώων και αποτέλεσε στοιχείο των θυσιαστήριων τελετών των Ελλήνων: BURKERT, *Griechische Religion*, 98-100.

8. BURKERT, *Griechische Religion*, 107, όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται για τον άνθρωπο και τα προς θυσία ζώα ότι «το ένα καθρεφτίζεται μέσα στο άλλο».

έθεσε στο επίκεντρο της κοσμοθεωρίας του την έννοια της θυσίας, φέρνει στο προσκήνιο τη σχέση αυτή και προσδίδει επιπλέον ένταση σε αυτή την αναλογία⁹: Ο Υιός, ο αμνός του Θεού, *ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου*, ο ιχθύς¹⁰.

Από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, η θεωρία του τοτεμισμού επιχείρησε να ερμηνεύσει την τάση διαφόρων φυλών ανά τον κόσμο, να παίρνουν το όνομά τους από κάποιο ζώο, το οποίο θεωρούσαν ιερό. Μάλιστα, αυτή η ταύτιση με το ζώο λειτουργούσε ως ένα είδος κοινοτικής οργάνωσης και διαφοροποίησης των ατόμων της φυλής¹¹. Η αναλογία με την λειτουργία του προσβλητικού λόγου είναι ενδιαφέρουσα, αφού και η προσβολή επιχειρεί μια οργάνωση του κόσμου, ένα διαχωρισμό μεταξύ *ἡμῶν* και του άλλου. Ο Levi-Strauss χαρακτηριστικά αναφέρει, πως ένα φυσικό είδος επιλέγεται ως τοτέμ για την μεταφορική του αξία και ως εκ τούτου ο τοτεμισμός είναι *ένα είδος μεταφορικής σκέψης*¹². Η συμβολική αξία των ζώων είναι μία από τις διαστάσεις που αυτά λαμβάνουν στον ανθρώπινο νου και τη φαντασία. Πέρα, δηλαδή, από το υπαρκτό-βιολογικό ζώο, υπάρχει και το ζώο-σύμβολο που εμφανίζεται στη λογοτεχνία και την εικονοποιία κάθε πολιτισμού¹³.

9. E. KOVALTCHUK, *Encaenia of St Sophia: Animal sacrifice in a Christian context, Scrinium* 4.1 (2008), 191, η οποία επισημαίνει ότι το περιεχόμενο της θυσίας και η λειτουργία της αλλάζει: από θυσία προσφοράς γίνεται ευχαριστήρια θυσία, με έμφαση σε ένα χαρακτήρα ελεημοσύνης.

10. Είναι σαφές πως δεν πρέπει να παραγνωρίζει κανείς ότι κάποια χαρακτηριστικά που μεταφέρονται από τα ζώα στον άνθρωπο μπορεί να είναι θετικά. Για την περιπλοκότητα της σχέσης μεταξύ ανθρώπων – ζώων βλ. H. HERZOG, *Some We Love, Some We Hate, Some We Eat: Why It's So Hard to Think Straight About Animals*, χ.τ. 2010.

11. S. FREUD, *Totem und Tabu*, Leipzig/Wien 1913, 98 [Ελληνική μετάφραση: Σ. ΦΡΟΥΝΤ, *Ταμπού και Τοτέμ*, Αθήνα 2013, 138]

12. C. LEVI-STRAUSS, *Œuvres*, έκδ. V. DEBAENE – F. KECK – M. MAUZE – M. RUEFF, Paris 2008, 533: “ On comprend enfin que les espèces naturelles ne sont pas choisies parce que ‘bonnes à manger’ mais parce que ‘bonnes à penser’ ”. Ας σημειωθεί ότι ο Γάλλος μελετητής άσκησε κριτική στην θεωρία του τοτεμισμού, όπως αυτή είχε παρουσιαστεί από τους ανθρωπολόγους. Ο ίδιος έβλεπε τη χρήση των ζώων από τους ανθρώπους ως εφαρμογή αναλογικής συμβολικής σκέψης, έναν τρόπο να οργανώνουν τον κόσμο· A. BLEAKLEY, *The Animalizing Imagination. Totemism, Textuality and Ecocriticism*, New York 2000, 135-142.

13. BLEAKLEY, *Animalizing Imagination*, 38-41, ο οποίος δικαιρεί τα είδη των ζώων

Κατά τους ανθρωπολόγους, οι προσβολές που εμπεριέχουν ζώα οφείλονται σε ταμπού¹⁴ σχετικά με την κατανάλωσή τους¹⁵. Ενδιαφέρουσα, ωστόσο, είναι και η άποψη, πως η συσχέτιση του ανθρώπου με το ζώο είναι κατά κανόνα αρνητική και οι προσβολές αυτές βασίζονται κυρίως στην παρατήρηση¹⁶. Επιπλέον, όπως έχει σημειωθεί, μία προσβολή μπορεί να προσδίδει στον αντίπαλο ζωώδεις ιδιότητες και έχει τη δύναμη να τον υποβιβάσει στο επίπεδο του ζώου, συντελώντας έτσι στη μείωση της προσωπικότητάς του¹⁷.

Τα παραπάνω εύλογα μας φέρνουν στον νου τη βασική στόχευση μιας προσβολής που απευθύνεται δημόσια: μείωση του αντιπάλου, διαχωρισμός του από την έσω-ομάδα. Εκείνος που προσβάλλει δημιουργεί ένα πλαίσιο, στο οποίο εντάσσει τον εαυτό του και καλεί και το ακροατήριο να ενταχθεί εντός αυτού, αφήνοντας εκτός κοινότητας το προσβαλλόμενο πρόσωπο. Οπωσδήποτε, η χρήση των ζώων συνιστά ιδιαίτερα εύσημο τρόπο παραγωγής ιδεολογίας, εντός των πλαισίων του προσβλητικού λόγου. Η παρομοίωση αντλεί τη δύναμη της από το γεγονός, πως οι αρνητικές ιδιότητες των ζώων ήταν κοινή γνώση για την

στην ανθρώπινη φαντασία σε τρία: το βιολογικό ζώο, το ζώο ως σύμβολο στο πλαίσιο ενός συστήματος σημείων (λ.χ. το ζώο στο πλαίσιο μίας μεταφοράς) και το ψυχολογικό ζώο (*biological, conceptual, psychological*). Πρβλ. επίσης τη φιλοσοφική θεώρηση, για τη σχέση ανθρώπου-ζώου, του J. DERRIDA, *L'animal que donc je suis*, έκδ. M.-L. MALLET, Paris 2006.

14. Για μια συνοπτική παρουσίαση των ταμπού και πώς αυτά βρίσκουν εφαρμογή στη γλωσσική έκφραση βλ. K. ALLAN – K. BURRIDGE, *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*, Cambridge 2006, κυρίως 1-28 και 79-80 σχετικά με τις προσβολές που χρησιμοποιούν ζώα.

15. E. LEACH, *Anthropological Aspects of Language: Animal Categories and Verbal Abuse*, στο: *New Directions in the Study of Language*, E. H. LENNEBERG (επιμ.), Cambridge 1964, κυρίως 29 κ. εξ.

16. J. HALVERSON, *Animal Categories and Terms of Abuse*, *Man* 11.4 (1976), 515. Η GILHUS, *Animals* (σημ. 5), 76 παρατηρεί ότι στη φυσιογνωμική της ύστερης αρχαιότητας αξιοποιούνταν κυρίως οι διαφορές μεταξύ ανθρώπων και ζώων, όπως γίνονταν αντιληπτές μέσα από την παρατήρηση. Στην πράξη βέβαια, αυτές οι διαφορές, χρησιμοποιούνται με σκοπό την προσβολή του αντιπάλου. Αυτό ενισχύει τη θέση ότι, κατά κανόνα, όταν κάποιος μπαίνει στον κόπο να εντοπίσει διαφορές μεταξύ του εαυτού του και κάποιου άλλου, το κάνει για να τον πλήξει.

17. T. JAY, *Why We Curse: A neuro-psycho-social theory of speech*, Amsterdam / Philadelphia 2000, 196-197.

κοινότητα και ως εκ τούτου δημιουργούσαν ένα γνωστό και ευσύνοπτο αξιακό σύστημα, που σε ένα βαθμό όλοι αποδέχονταν. Ο λύκος που επιτίθεται στο κοπάδι και προκαλεί ζημιά στην παρουσία, αλλά ίσως και με τις επιθέσεις σε ανθρώπους, οπωσδήποτε δημιουργεί αρνητικούς συνειρμούς, όταν ταυτίζεται με κάποιο άτομο¹⁸. Αυτή η συμβολική δύναμη των ζώων τα καθιστά εξαιρετικό εργαλείο για τον προσβλητικό λόγο, καθώς η προσβολή απαιτεί τη συμμετοχή τόσο του προσβάλλοντος όσο και του προσβαλλομένου –αλλά και του ακροατηρίου, αν πρόκειται για δημόσια αντιπαράθεση– σε ένα κοινό σύστημα αξιών¹⁹.

Το θέμα της σχέσης ανθρώπου και ζώων, όπως είναι γνωστό, απασχόλησε τον Αριστοτέλη, ο οποίος απέδιδε στα ζώα στοιχεία του ανθρώπινου χαρακτήρα²⁰. Η σκέψη του Αριστοτέλη επηρέασε βαθιά και σε αυτόν τον τομέα τους Βυζαντινούς. Ο αρχαίος φιλόσοφος εντοπίζει διαφορές μεταξύ ανθρώπων και ζώων, αλλά στις διαφορές αυτές υπονοείται και μια κοινότητα χαρακτηριστικών. Στα *Πολιτικά*²¹ ο Αριστοτέλης διαχωρίζει τους ανθρώπους από τα ζώα με βάση τη λογική ικανότητα, διακρίνει, δηλαδή, μεταξύ ελλόγου όντος και αλόγου²². Τα

18. Πρβλ. την αυτοεξύβριση του λύκου στο έργο *Διήγησις τετραπόδων ζώων*, στ. 816-823, έκδ. Η. EIDENEIER, *Μεσαιωνικές ιστορίες ζώων. Διήγησις των τετραπόδων ζώων και Πουολόγος*, Ηράκλειο Κρήτης 2016, 215. Στο ίδιο βλ. στην Εισαγωγή, 22-24.

19. T. CONLEY, *Toward a Rhetoric of Insult*, Chicago 2010, 98. J. HALDON, *Humour and the everyday in Byzantium*, στο: G. HALSALL (επιμ.), *Humour, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Cambridge 2002, 57. J. W. KNUST, *Abandoned to Lust. Sexual Slander and Ancient Christianity*, New York 2006, 6, 28.

20. Αριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν*, 488b. 13-25. Πρβλ. και το χωρίο από άλλο έργο του Αριστοτέλη (*Περὶ ζῳων μοριῶν*, 645a, 26-28), όπου διαφαίνεται η σπουδαιότητα που απέδιδε ο φιλόσοφος στην μελέτη και συστηματική παρατήρηση των ζώων: *εἰ δέ τις τὴν περὶ τῶν ἄλλων ζῳων θεωρίαν ἄτιμον εἶναι νενόμικε, τὸν αὐτὸν τρόπον οἴεσθαι χρῆ και περὶ αὐτοῦ*.

21. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253a, 7-18: *διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος ζῳον πάσης μελίτης και παντὸς ἀγελαίου ζῳου μάλλον, δῆλον. οὐθὲν γάρ, ὡς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζῳων ἢ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ και ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ και τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζῳοῖς (μέχρι γάρ τούτου ἢ φύσις αὐτῶν ἐλήλυθε, τοῦ ἔχειν αἴσθησιν λυπηροῦ και ἡδέος και ταῦτα σημαίνειν ἀλλήλοισ), ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ συμφέρον και τὸ βλαβερόν, ὥστε και τὸ δίκαιον και τὸ ἄδικον τοῦτο γάρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῳα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ και κακοῦ και δικαίου και ἀδίκου και τῶν ἄλλων αἴσθησιν ἔχειν*.

22. D. HAWHEE, *Rhetoric in tooth and claw: animals, language, sensation*, Chicago 2016,

ζώα παρατηρούν και αισθάνονται²³, αλλά οπωσδήποτε δεν κάνουν ηθικές διακρίσεις²⁴, τα συναισθήματά τους δεν υπόκεινται στον έλεγχο της λογικής και δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο εξέτασης από τα ίδια²⁵. Από την άλλη μεριά, πάλι, ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική*²⁶ συμβουλεύει πως αν επιθυμεί κανείς να επαινέσει –άρα και να ψέξει– κάποιον άνθρωπο, θεό, πράγμα ή ζώο, μπορεί να μεταχειριστεί τα ίδια μέσα και τους ίδιους τρόπους²⁷. Αν τα ζώα μπορούν να καθίστανται αντικείμενα του ψόγου των ανθρώπων, τότε εύλογα μπορούν να χρησιμεύσουν και ως τρόπος έκφρασης μιας προσβολής, που απευθύνεται σε άνθρωπο. Τα ζώα, δηλαδή, επειδή είναι (έστω και δυνητικά) επίεμπτα (βρώμικα, άγρια, τεμπέλικα, λαίμαργα κ.λπ.), φορτίζονται με αρνητικά χαρακτηριστικά, ταυτίζονται με αυτά και τελικά μπορούν να αναχθούν σε προσβολή. Η αριστοτελική θεωρία βλέπει, λοιπόν, τα ζώα ως όντα άλογα και σε αυτό διαφορετικά από τον άνθρωπο. Ταυτόχρονα, όμως, το ζώο για τον Αριστοτέλη –αλλά και τον Μένανδρο– μπορεί να έχει την ίδια μεταχείριση με έναν άνθρωπο στο πλαίσιο της ρητορικής²⁸.

13 όπου στηρίζεται στο D. HELLER-ROZEN, *The Inner Touch: Archaeology of a Sensation*, New York 2007, 91. Για τον λόγο ως ειδοποιό διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων από την αρχαιότητα βλ. GILHUS, *Animals* (σημ. 5), 37-63.

23. HAWHEE, *Rhetoric*, 13-36.

24. Πρβλ. και τα όσα σχετικά αναφέρει ο DERRIDA, *L'animal* (σημ. 13), 18 κ. εξ. σχετικά με την γύμνια των ζώων και την απουσία του αισθήματος της ντροπής, εξαιτίας του ότι δεν έχουν γνώση του εαυτού τους.

25. Για τους αρχαίους Έλληνες φαίνεται πως τα συναισθήματα ήταν απότοκα της εριμνείας λέξεων, πράξεων και προθέσεων των άλλων, D. KONSTAN, *The Emotions of the Ancient Greeks: Studies in Aristotle and Classical Literature*, Toronto 2006, xii.

26. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1366a, 28-32: *ἐπεὶ δὲ συμβαίνει καὶ χωρὶς σπουδῆς καὶ μετὰ σπουδῆς ἐπαινεῖν πολλάκις οὐ μόνον ἄνθρωπον ἢ θεὸν ἀλλὰ καὶ ἄψυχα καὶ τῶν ἄλλων ζῴων τὸ τυχόν, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ περὶ τούτων ληπτέον τὰς προτάσεις.*

27. HAWHEE, *Rhetoric*, 22. Βλ. D. DAMS, *Creaturely Rhetorics, Philosophy and Rhetoric* 44.1 (2011), 93, σημ. 4 όπου επισημαίνεται πως η απόδοση ανθρώπινων χαρακτηριστικών στα ζώα αποτελεί σφάλμα για τις επιστήμες που ασχολούνται με τη συμπεριφορά των ζώων. Ισχύει, δηλαδή, πως τα ζώα δεν είναι άνθρωποι. Εξίσου, όμως ισχύει και πως οι άνθρωποι είναι ζώα και άρα ένας βαθμός κοινών στοιχείων συμπεριφοράς είναι λογικό να υφίσταται.

28. Στο απόσπασμα από τη *Ρητορική*, εκτός από τα ζώα, αναφέρονται και τα άψυχα πράγματα. Αυτό σημαίνει ότι κατά τον Αριστοτέλη και αυτά παρουσίαζαν κοινά χαρακτηριστικά με τους ανθρώπους; Ίσως ναι σε ένα βαθμό, αλλά οπωσδήποτε

Ας επισημανθεί, όμως, και ένα άλλο χαρακτηριστικό, που βοηθά στην ρητορική αξιοποίηση των ζώων. Η ανεξέλεγκτη επιθυμία, η ενδοτικότητα στις παρορμήσεις είναι ένας τύπος του προσβλητικού λόγου τόσο στην αρχαιότητα όσο και στο Βυζάντιο. Παράλληλα, τα συναισθήματα αποτελούν το προνομιακό έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύσσεται η ρητορική τέχνη. Αν, λοιπόν, τα ζώα είναι *άλογα*, αυτό δεν σημαίνει πως πρέπει να θεωρήσουμε πως δεν σχετίζονται με την ρητορική.

Κατά τον Kennedy, η ρητορική ταυτίζεται με την ενέργεια που ενυπάρχει στην επικοινωνία²⁹. Αυτή η ρητορική ενέργεια δεν εντοπίζεται μόνο στον λόγο, αλλά και στη γλώσσα του σώματος, στις εκφράσεις του προσώπου, στις χειρονομίες. Υπό αυτή την έννοια η ρητορική δεν είναι μια αποκλειστικά ανθρώπινη υπόθεση, αφού τα ζώα αξιοποιούν τα μη γλωσσικά μέσα της ρητορικής³⁰. Το γεγονός πως τα ζώα μετέχουν της ρητορικής τέχνης καθιστά την αξιοποίησή τους ακόμη πιο πρόσφορη, στο πλαίσιο μιας μεταφοράς, μιας παρομοίωσης, μιας αλληγορίας ή ενός μύθου. Τα συναισθήματα και οι παρορμήσεις (που εμπεριέχουν στον πυρήνα της σημασίας τους και την έννοια της ενέργειας), όπως εκφράζονται από τις κινήσεις και τους ήχους των ζώων, είναι το κύριο συνεκτικό στοιχείο, που επιτρέπει την ρητορική αξιοποίησή τους. Δηλαδή, από τη στιγμή που τα ζώα διαθέτουν ρητορική δυναμική, μπορούν να αξιοποιηθούν σε πολλαπλούς ρόλους. Τα ζώα εμφανίζονται, λοιπόν, ως

όχι όσον αφορά τον χαρακτήρα. Μάλλον, θα πρέπει να θεωρήσουμε πως η κοινότητα χαρακτηριστικών μεταξύ ανθρώπων-ζώων-άψυχων, έχει να κάνει κυρίως με μια ανθρωποκεντρική αντίληψη του κόσμου. Απότοκο αυτής της αντίληψης είναι η προσέγγιση του Αριστοτέλη, ο οποίος μελετώντας τα ζώα, προσπαθεί να εξαγάγει συμπεράσματα για τον άνθρωπο. Το ζώο -και τα άψυχα πράγματα- δεν ενδιαφέρουν καθαυτά, αλλά ως σημεία σύγκρισης και αντίθεσης με το κέντρο του ενδιαφέροντος, τον άνθρωπο. Πρβλ. και Μένανδρος Ρήτωρ, *Διαιρέσεις τῶν Ἐπιδεικτικῶν*, έκδ. D. A. RUSSEL - N. G. WILSON, *Menander rhetor*, Oxford 1981, 4. 8-19, όπου και εκεί αναφέρεται πως τα άλογα ζώα είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο της επιδεικτικής ρητορικής. Χαρακτηριστικό είναι και το έργο *Περὶ τοῦ τὰ ἄλογα λόγῳ χρῆσθαι* του Πλουτάρχου, όπου φαίνεται πως άνθρωποι και ζώα μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, απλά σε διαφορετικό βαθμό· GILHUS, *Animals* (σημ. 5), 52.

29. G. A. KENNEDY, *A Hoot in the Dark*, *Philosophy and Rhetoric*, 25.1 (1992), 2.

30. KENNEDY, *A Hoot in the Dark*, 3-4 DAVIS, *Creaturely Rhetorics*, 89-92, όπου αναφέρεται στην «σωματικότητα» / corporeality ως προϋπόθεση για ρητορική δυναμική ενός ζώου.

αντικείμενα της επιδεικτικής ρητορικής (εγκώμια και ψόγοι ζώων), ως τρόπος έκφρασης μίας προσβολής ή ενός εγκωμιαστικού λόγου, ως ήρωες μύθων και ως λογοτεχνικά «προσωπεία» ποιητών³¹.

Βέβαια, τα συναισθήματα στην χριστιανική διδασκαλία –όπως θα δούμε και στη συνέχεια– αντιμετωπίζονται με καχυποψία, αν όχι εντελώς αρνητικά. Μάλιστα, παρομοιάζονται με ασθένεια³². Η πραγματεία του Ενάργριου από τον Πόντο, αλλά και στην συνέχεια τα έργα του Ιωάννη της Κλίμακος και του Μάξιμου του Ομολογητή θέτουν ως ιδανικό τον έλεγχο των συναισθημάτων, τα οποία αντιστοιχούν σε αμαρτίες που θα πρέπει ο άνθρωπος να ξεπεράσει στην πορεία προς τον Θεό³³.

Χριστιανοί συγγραφείς μεταχειρίζονται συμβολισμούς με ζώα, προκειμένου να μεταδώσουν το θεολογικό τους μήνυμα και στα έργα τους τα ζώα φορτίζονται κυρίως με αρνητικές συνδηλώσεις. Σε αυτό το χριστιανικό πλαίσιο, το ζώο ταυτίζεται με τα πάθη που αδυνατεί να ελέγξει. Η ρητορική δυναμική του ζώου περιορίζεται και ταυτίζεται με την αχαλίνωτη συμπεριφορά³⁴. Τα ζώα, μάλιστα, στον ελληνορωμαϊκό

31. Βλ. υπ. 148 και 149.

32. M. HINTERBERGER, *Emotions in Byzantium*, στο: L. JAMES (επιμ.), *A Companion to Byzantium*, Chichester/Malden, MA 2010, 127. Πρβλ. π.χ. Φώτιος, *Ἐπιστ.* 104. 2-3, έκδ. B. LAOURDAS – L. G. WESTERINK, *Photii patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia* [στην συνέχεια οι παραπομπές θα γίνονται σε τόμο και σελίδα της έκδοσης αυτής], τ. I, Leipzig 1983, 144: *πάθος γὰρ ἔγωγε μάλιστα καλῶ πᾶν ὅπερ λυμαίνεται τοῖς κατὰ φύσιν.*

33. HINTERBERGER, *Emotions in Byzantium*, 128.

34. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε κάποια παραδείγματα από την Πατερική γραμματεία, όπου τα ζώα αξιοποιήθηκαν ως σύμβολα γενικότερα, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και ως προσβλητικοί χαρακτηρισμοί: Μέγας Βασίλειος, *Λόγοι εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, έκδ. S. GIET, *Basile de Césarée. Homélie sur l'hexaéméron*, 2η έκδ., Paris 1968· ο Ιωάννης Χρυσόστομος στον λόγο του *Πρὸς Ἄντιοχεῖς* (PG 49, 100) παραλληλίζει τους αγίους με λιοντάρια, που όταν βρυχώνται τρομάζουν και διώχνουν, όχι τα άλλα ζώα, αλλά τους δαίμονες. Στο πλαίσιο του προσβλητικού λόγου, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός μεταχειρίστηκε τα ζώα με συμβολικό τρόπο για να συνθέσει τις επιθέσεις του. Έτσι, ο Ιουλιανός εμφανίζεται ως δράκοντας (Λόγος 4, έκδ. J. BERNARDI, *Grégoire de Nazianze, Discours 4-5, Contre Julien* [SC 309], Paris 1983, 86, 1.11), ως πονηρή αλεπού (Λόγος 4, 200, 79.3), ως θηρίο (Λόγος 5, 338, 24.11 και *Απολογητικός*, έκδ. J. BERNARDI, *Grégoire de Nazianze, Discours 1-3* [SC 247], Paris 1978, 202, 87.2). Στον Ιωάννη Χρυσόστομο ο Ιουλιανός εμφανίζεται σαν άγριος σκύλος (*Εἰς τὸν ἅγιον ἱερομόρτυρα Βαβύλαν*, PG 50, 530), ενώ οι Ιουδαίοι ως *χαλεπώτεροι λύκων* (*Κατὰ Ἰουδαίων λόγος 4*, PG 48, 871).

κόσμο χρησιμοποιήθηκαν συχνά και ως σύμβολα για τα αρνητικά πάθη των ανθρώπων³⁵. Η πρακτική αυτή, όπως θα δούμε, εμφανίζεται συχνά στο έργο των Βυζαντινών συγγραφέων, καθώς οι επιρροές από την αρχαιότητα εμβαπτίστηκαν στην χριστιανική ρητορική και εικονοποιία, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των ομιλητών.

B. ΤΡΟΠΟΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΗΣ ΑΝΘΡΩΠΩΝ-ΖΩΩΝ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Οι δραστηριότητες της καθημερινότητας έφεραν αναπόφευκτα τον Βυζαντινό άνθρωπο σε στενότερη επαφή με τα ζώα³⁶, όπως π.χ. στον αγροτικό τομέα³⁷, στις μετακινήσεις, στον πόλεμο³⁸, αλλά και στο κυνήγι, που ακόμη και ως μορφή ψυχαγωγίας ήταν ιδιαίτερα προσφιλής ενασχόληση³⁹. Η προσωπική παρατήρηση και σχέση με τα ζώα δημιουργούσε ευκαιρίες για συσχετισμούς και αποτελούσε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη μεταφορικής και συμβολικής σκέψης, η οποία στη συνέχεια εμβαπτιζόταν λογοτεχνικά στην ελληνορωμαϊκή και χριστιανική παράδοση.

Η συμβολική χρήση των ζώων εξυπηρέτησε, επίσης, τις ανάγκες της ρητορικής εκπαίδευσης. Έτσι, στα ρητορικά εγχειρίδια της ύστερης αρχαιότητας συναντά κανείς ψόγους κατά ζώων και εγκώμια, όπου

35. J. TRILLING, *The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople*, *DOP* 43 (1989), 65, υπ. 166.

36. Για τα ζώα στην βυζαντινή επικράτεια βλ. H. KROLL, *Tiere im byzantinischen Reich: Archäozoologische Forschungen im Überblick*, Mainz 2010.

37. H. BARON, *An Approach to Byzantine Environmental History: Human-Animal Interactions*, στο: H. BARON – F. DAIM (επιμ.), *A Most Pleasant Scene and an Inexhaustible Resource: Steps Towards a Byzantine Environmental History*, Mainz 2017, 173-178 ODB, λ. *Animals*, τ. 1, 101-102 και λ. *Livestock*, τ. 2, 1242-1243.

38. ODB, λ. *Cavalry*, τ. 1, 393-394 G. T. DENNIS, *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia 1984, ix-x Πρβλ. και το σχετικό κεφάλαιο από το *Στρατηγικὸν του Μανουήλιου*, II, *Περὶ καβαλλαρικῆς παρατάξεως*, έκδ. G. T. DENNIS, *Das Strategikon des Mavrikios* [CFHB 17], Vienna 1981, 110-143 Για τον υποστηρικτικό ρόλο των ζώων στον πόλεμο, Λέων ζ', *Τακτικά*, V. 41-43, έκδ. G. DENNIS, *The Taktika of Leo VI* [CFHB 49], Washington D.C. 2010, 76.

39. A. K. ΣΙΝΑΚΟΣ, *Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος-12ος αι.)*, στο: H. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ – Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ – Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2011, 71-86.

αποδίδονται στα ζώα ανθρώπινα χαρακτηριστικά· η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και στους επόμενους, βυζαντινούς αιώνες⁴⁰.

Σχηματικά θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις θεωρητικές αντιλήψεις των Βυζαντινών στην προσέγγιση των ζώων στις εξής γενικές κατηγορίες: 1. Διαφορές ανθρώπων-ζώων ή πώς τα ζώα είναι κατώτερα· 2. Ομοιότητες ανθρώπων-ζώων· 3. Διαφορές ανθρώπων-ζώων ή πώς τα ζώα μπορεί να υπερτερούν των ανθρώπων.

1. Διαφορές ανθρώπων-ζώων ή πώς τα ζώα είναι κατώτερα

Αντιπροσωπευτικά δείγματα της βυζαντινής σκέψης γύρω από το θέμα διαβάζουμε στα *Ἀμφιλόγια* του Φωτίου. Καταρχάς, ο λόγιος πατριάρχης επικεντρώνεται στις διαφορές μεταξύ ζώων και ανθρώπων. Τα ήθη τους, οι ορμές τους, η απουσία νόμων, η αγριότητα, η ακαθαρσία, αλλά και το γεγονός πως δεν έχουν δημιουργηθεί κατ' εικόνα Θεού τα ξεχωρίζει από τους ανθρώπους, που μπορούν να συστήνουν κοινωνίες, να χαρακτηρίζονται από φιλανθρωπία και ημερότητα⁴¹. Σε άλλη επιστολή

40. Βλ. Νικόλαος, *Προγυμνάσματα*, έκδ. C. WALZ, *Rhetores Graeci*, τ. 1, Stuttgart 1832, 346-347 και 350-351, όπου βρίσκουμε ψόγο λέοντος και ελάφου. Η παράδοση αυτή, όσον αφορά τα *Προγυμνάσματα*, συνεχίζεται και τους επόμενους αιώνες. Βλ. Μιχαήλ Ψελλός, *Εγκώμιον εις την φθεῖρα*, έκδ. A. R. LITTLEWOOD *Michaelis Pselli Oratoria Minora*, Leipzig 1985, Or. 28, 102-106· Νικηφόρος Βασιλάκης, *Laudatio canis*, έκδ. A. PIGNANI, *Niceforo Basilace. Progimnasmī e monodie* [Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana 10], Napoli 1983, 133-138. Για το θέμα της θέσης των ζώων στα εγχειρίδια ρητορικής: HAWHEE, *Rhetoric* (σημ. 21), 80-112. Εγκωμιαστικά ποιήματα για την αράχνη και το μυρμήγκι μας παραδίδει και ο Χριστόφορος Μυτιληναίος στα ποιήματα 122 και 125 αντίστοιχα, έκδ. M. DE GROOTE, *Christophori Mitylenaii Versuum Variorum Collectio Cryptensis* [CCSG 74], Turnhout 2012, 116-120 και 122. Για σχολιασμό των ποιημάτων και διορθώσεις στο κείμενο της έκδοσης, βλ. F. BERNARD – C. LIVANOS, *The Poems of Christopher of Mytilene and John Mauropous* [Dumbarton Oaks Medieval Library], Cambridge – London 2018.

41. Φώτιος, *Ἀμφιλ.* 17.2-20, τ. IV, Leipzig 1986, 60-61: *Παρηλλαγμένον διὰ τοῦ παρόντος προστάγματος νομοθετεῖ τὸν τῶν θηρίων εἶναι τρόπον καὶ τὸν ἀνθρώπινον βίον οἷς γὰρ ἢ τράπεζα κωλύεται μία καὶ ἡ αὐτὴ εἶναι, τούτοις καὶ τὰ ἄλλα πάντα, ἦθη τε καὶ δάιτα καὶ ὄρμαϊ καὶ πράξεις κατὰ πολὺ διαφέρειν συνεισάγεται νόμος. ἀρπάξει τὸ θηρίον καὶ πλεονεκτεῖ καὶ πρὸς τὰς ὀρμάς ἐστι προπετέστατον καὶ νόμους οὐκ οἶδεν φιλανθρωπίας καὶ κοινωνίας καὶ ἡμερότητος· τούτων ἀπάντων καθαρὸν καὶ ἀπηλλαγμένον εἶναι προσήκει τὸν ἄνθρωπον. ὡσαύτως δὲ καὶ κατὰ τὰ ἄλλα τῶν παθῶν ἀκρατές ἐστι τὸ θηρίον καὶ ἀχαλίνωτον οὐκοῦν ἢ τῶν ἀνθρώπων πολιτεία δι' ἐγκρατείας*

από την ίδια συλλογή, που φέρει τον τίτλο *Τί δηλοῖ τὸ 'ἔστιν ἐλπὶς ὅτι ὁ κύων ὁ ζῶν, αὐτὸς ἀγαθὸς ἔστιν ὑπὲρ τὸν λέοντα τὸν τεθνηκότα'* (Εκκλ. 9, 4)⁴², η ποιοτική διαβάθμιση και η τοποθέτηση του σκύλου και του λιονταριού σε ένα δίπολο, υποδηλώνει την απόδοση ηθικών ποιιοτήτων σε ζῶα, ὡστε να συσχετιστούν με ανθρώπους. Το λιοντάρι, ο βασιλιάς των ζώων, ἔρχεται σε αντίθεση και υπερτερεί του ακάθαρτου σκύλου. Η υπερροχή του λιονταριού ὁμως ανατρέπεται, όταν συνεκτιμάται η παράμετρος ζωῆς / θανάτου που θέτει το βιβλικό χωρίο. Στην ίδια επιστολή ο Φώτιος σημειώνει πως οι Πατέρες της Εκκλησίας χαρακτηρίζαν σκύλους τους «εθνικούς», ενώ ταυτίζει τον σκύλο με τον ακάθαρτο, αμαρτωλό ἄνθρωπο, καθώς ο σκύλος σχετίζεται με την ακαθαρσία και διαθέτει τις ιδιότητες των ἄλογων ζώων⁴³. Θα πρέπει εδώ να παρατηρηθεῖ, πως ο

καὶ παιδαγωγίας ὁδεύουσα ταῦτα παράσχοι τῆς διαφορᾶς τὰ γνωρίσματα, καὶ τὸν γε τούτοις ἀσήμαντόν τε καὶ ἀνεπίγνωστον τοῖς γνωρίσμασιν ὡς θηρίον καὶ θηριάλωτον καὶ τῆς ἡμέρου καὶ λογικῆς καταψευδόμενον φύσεως ἐκτραπήσεται. Εἰ δὲ καὶ πρὸς καθαριότητα παιδεύειν τε καὶ ἀνάγειν φαίη τις διὰ τῆς ἀποχῆς τῶν θηριαλώτων τὸ κατ' εἰκόνα θεοῦ διαπεπλασμένον φιλοτέχνημα καὶ βδελυρίας ἀπάσης παρασκευάζειν ἀμέτοχον, ὅση τε διαμολύνει τὴν γεῦσιν καὶ ὅση διὰ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων πρόεισιν (ἢ γὰρ ἐπὶ τῆς μιᾶς παραφυλακῆ καὶ συντήρησις καὶ τὰς ἄλλας ὁμοίως τῆς ἀκαθαρσίας καὶ βδελυρίας καθαρεύειν δι' ἐκείνης ἀσφαλίζεται), οὐδὲ τοῦτο ἂν εἴη τῆς πολιτικῆς προνοίας καὶ ἀγιοπρεποῦς ἀλλότριον καταστάσεως.

42. Φώτιος, *Ἄμφιλ.* 61. 4-8, τ. V, Leipzig 1986, 50: *καὶ γὰρ πᾶσιν ἔστιν ἐγνωσμένον ὡς οὐ μόνον ὁ κύων ὁ ζῶν τοῦ τεθνηκότος λέοντος ἀμείνων, ἀλλὰ καὶ πᾶν ὃ μέτεστι ζωῆς ἔχνος τοῦ ταύτην ἀποβεβληκότος, κἂν λέων ᾗ, κἂν τῆς τῶν λεόντων φύσεως καὶ ῥώμης καθ' ὑπερβολὴν ἐκκληρώσατο τὸ ὑπερέχον, πολλῶ κρείττονος λήξεως τὸ ζῶν τοῦ τεθνηκότος ἀξιοῦται.*

43. Φώτιος, *Ἄμφιλ.* 61.11-12, 26-27, 37-38, τ. V, 50-51: *Ἐμάθομεν τοίνυν παρὰ τῶν ἱερῶν λογίων κύνας μὲν τοὺς ἐξ ἔθνῶν καλουμένους [...] ὁ νομιζόμενος ἀκάθαρτος ἄνθρωπος ἅτε δὴ ταῖς ἀμαρτίαις ῥυπῶν καὶ τῆς διὰ τῶν ἀρετῶν ἀπεστερημένος καθαρότητος [...] κἂν κυνὸς αὐτὸν διεμόρφου πρότερον ἀναίδεια, κἂν πρὸς ἄλλο τι τῶν ἄλογων διετυποῦτο ἰδίωμα. Για την ακαθαρσία του σκύλου πρβλ. το Παροιμ. 26,11 (ὡσπερ κύων ὅταν ἐπέλθῃ ἐπὶ τὸν ἑαυτοῦ ἔμετον καὶ μισητὸς γένηται), που επανέρχεται συχνά στα αγιολογικά κυρίως κείμενα, π.χ. στον *Βίο τοῦ ἁγίου Γεωργίου Χωζιβίτη*, στο: I. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ανθολόγιο Βυζαντινῆς Πεζογραφίας*, Αθήνα 2018, 274, 19.6-7 και *Βίος ἁγίου Στεφάνου τοῦ Νέου*, 47, ἐκδ. Μ.-F. AUZÉRY, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre*, Birmingham 1997, 148. 5-6. Για τις επιθέσεις κατά εθνικών, αλλόθρησκων και βαρβάρων με χαρακτηρισμούς ζώων βλ. πιο κάτω.*

σκύλος από την αρχαιότητα αξιοποιήθηκε στον προσβλητικό λόγο⁴⁴ και μάλιστα η σχετική αναφορά θεωρείτο ως εξαιρετικά δριμύεια προσβολή⁴⁵.

Επιπρόσθετα, ο Φώτιος θεωρεί πως τα ζώα αποτελούν μέσο συννετισμού, πως ο Θεός τα δημιούργησε ως φόβητρο για τους ανθρώπους⁴⁶. Η ιδέα πως τα ζώα εκφράζουν τη θεϊκή τιμωρία επανέρχεται στις Έπιστολές του Φωτίου, με αναφορά, μάλιστα, στην τιμωρία του Προμηθέα: οι θεοί όρισαν έναν αετό να του κατατρώει το ήπαρ⁴⁷. Μέσα από αυτή την ανθρωποκεντρική αντίληψη, τα ζώα εμφανίζονται ως εργαλεία παιδευτικά, γίνονται αντιληπτά μόνο μέσα από την ανθρώπινη οπτική και θεωρούνται πρόσφορα για την εξαγωγή ενός ηθικού διδάγματος.

44. Π.χ. Ησίοδος, *Έργα και Ήμέραι*, 67-68: *Ίλιάδα* Φ 394: *τίπτ' αὐτ' ὃ κυνάμνιαι θεοὺς ἔριδι ξυνελαύνεις, που απευθύνει ο Άρης στην Αθηνά. Η Αθηνά χαρακτηρίζεται ως «σκυλόμυγα», γιατί ὁ μὲν γὰρ κύων ἀναίδης· ἡ δὲ μνῖα θρασεῖα (Ησύχιος, *Λεξικόν, γράμμα κ.*, 4561, έκδ. K. LATTE - I. C. CUNNINGHAM, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, τ. 2b (K - O), Berlin/Boston 2020. Ο σκύλος, πάντως, στις αρχαίες πηγές αντιμετωπίζεται με αμφιθυμία και δεν του αποδίδεται πάντα ένα σταθερό σύνολο χαρακτηριστικών: C. FRANCO, *Shameless: The Canine and the Feminine in Ancient Greece. With a new Preface and Appendix*, αγγλ. μτφρ. M. FOX, Oakland 2014, 52-53. Βλ. επίσης D. STEINER, *Slander's bite: Nemean 7.102-5 and the Language of Invective*, *JHS* 121 (2001), 156-157 για τον σκύλο στην ιαμβική ποίηση. Για τον σκύλο στο Βυζάντιο βλ. A. RHOBY, *Hunde in Byzanz*, στο: J. DRAUSCHKE - E. KISLINGER - K. KÜHNTREIBER - T. KÜHNTREIBER - G. SCHARRER-LISKA - T. VIDA (επιμ.), *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Mainz 2018, 807-820.*

45. M. GRAVER, *Dog - Helen and Homeric Insult*, *Classical Antiquity* 14.1 (1995), 53-54.

46. Φώτιος, *Άμφιλ.* 251.2-8, τ. VI.1, Leipzig 1987, 36-37: *Δεῖται τὰ παιδιά καὶ μορομολυκείων καὶ ἱμάντων καὶ ῥάβδων, καὶ τοῖς μὲν αὐτὰ δεδιττόμεθα, τοῖς δὲ καὶ παιδεύομεν. καὶ ἡμᾶς τοίνυν προειδῶς ὁ θεὸς ὡς εἰς ῥαθυμίαν ἐκκλίνοντας, οἷον ἱμάντας τινὰς ἡμορομολύκεια προκατεσκεύασεν ἡμῖν τὰ θηρία, ἵνα τούτοις ἡμᾶς δεδιττόμενος πρὸς ἑαυτὸν ἔλκη καὶ καλεῖν αὐτὸν εἰς συμμαχίαν παρασκευάξη. ἀλλ' ὥσπερ οἱ τέλειοι τῶν παιδικῶν δειμάτων καταφρονοῦσιν, οὕτω καὶ οἱ τῆς ἀρετῆς τρόφοιμοι τὰς τῶν θηρίων οὐ δειμαίνουσι προσβολάς. Ο Φώτιος φαίνεται να είναι επηρεασμένος από τον Θεοδώρητο Κύρου, *Quaestiones*, κεφ. 18, έκδ. N. FERNANDEZ MARCOS - A. SAENZ-BADILLOS, *Theodoretii Cyrensis quaestiones in Octateuchum*, Madrid 1979, 19.*

47. Φώτιος, *Έπιστ.* 83.2-8, τ. I, 123: *Κείρουσιν οἱ παλαιοὶ λόγοι Προμηθεὶ τὸ ἥπαρ, ἀετὸν ἐφιστῶντες τὸν κείροντα· καὶ ἡ αἰτία, ὅτι θεόθεν τὸ πῦρ ἐκκλέψας, φησίν, πόνων καὶ καμιάτων ἀνθρώποις ἤνεγκεν αἴτιον· εἰ δὲ σε εἶλον οἱ ποιηταὶ τοσαύτην κακῶν πυρὰν τῇ πατρίδι ἀνάψαντα, οὐκ ἀετῶν γένη καὶ ἰκτινῶν καὶ ἱεράκων τοῖς σπλάγγνοις ἂν διεβόσκησαν, ἀλλὰ καὶ παρδάλεις καὶ λέοντας καὶ θηρία πάντα οὐκ ἂν τοῖς ἐγκάτοις ἐπαφιέντες ἀπέκαμιον. σὺ δὲ σκόπει ὡς, εἰ καὶ τὸ ποιητῶν γένος ταῦτα σχηματίζειν ἐπιλέλοιπεν.*

Όσοι είναι τρόφιμοι της αρετής, γράφει ο Φώτιος, δεν έχουν λόγο να φοβούνται τα θηρία. Είναι δελεαστικό να συνδέσουμε αυτή την ιδέα με τον προσβλητικό λόγο γενικότερα. Όποιος είναι *άπογος*, θα παραμείνει στο απυρόβλητο. Οι αξιόμεμπτοι, ίσως, πρέπει να γευτούν την παιδευτική αξία του προσβλητικού λόγου, το *δάκος* του ψόγου.

Η ταύτιση του προσβλητικού λόγου με ένα άγριο ζώο, ή συνεκδοχικά με το δάγκωμα ενός ζώου, είναι μία ακόμη ιδέα, που περνά από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο. Συγκεκριμένα, προέρχεται από τον Πίνδαρο, που παρομοιάζει τον ίδιο τον ψόγο με ζώο που δαγκώνει. Μάλιστα, παρουσιάζει τον πατέρα του ψόγου, τον Αρχίλοχο, συνεχώς να παχαίνει από τις κακίες που εκστομίζει⁴⁸. Έτσι, ο Γεώργιος Πισίδης, στο ποίημά του *Έξαήμερον* αναφέρει, πως ο διάβολος μετατρέπει τους συκοφάντες σε φίδια με κοφτερά δόντια⁴⁹. Η πινδαρική εικόνα του δαγκώματος του προσβλητικού λόγου απαντά και σε μεταγενέστερα του Πισίδη κείμενα. Για παράδειγμα, κατά τον Κεκαυμένο, ο προσβλητικός λόγος αποκτά υλική υπόσταση και γίνεται μια οχιά που δαγκώνει στην καρδιά, ειδικά όταν η προσβολή εκφραστεί δημόσια και πλήξει τον αντίπαλο⁵⁰. Ενώ στην *Χρονική Διήγηση* του Νικήτα Χωνιάτη, η επίπληξη του Αλεξίου

48. Πίνδαρος, *Πυθιονίκος* 2. 52-56: *ἐμὲ δὲ χρεῶν / φεύγειν δάκος ἀδινὸν κακαγοριᾶν./ εἶδον γὰρ ἐκὰς ἐὼν τὰ πόλλ' ἐν ἄμαχανία/ψογερὸν Ἀρχίλοχον βαρυσλόγους ἔχθεισιν πιαινόμενον* (Πρβλ. και *Πρὸς Γαλ.* 5.15 *εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνυτε καὶ κατεσθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθῆτε*). Για σχολιασμό του ποιήματος βλ. C. G. BROWN, Pindar on Archilochus and the Gluttony of Blame (Pyth. 2. 52-6), *JHS* 126 (2006), 36-46. ROTSTEIN, *Iambos* (σημ. 2), 285-286. STEINER, Slander's bite, 157. Παρόμοια εικόνα, όπου το πάχος σχετίζεται με το ζώο (αυτή τη φορά για να επικριθεί η νοηρότητα) χρησιμοποιεί και ο Πλάτων, *Νόμοι*, 807a. 5-6: *ἀλλ' ἐν τρόπῳ βοσκῆματος ἕκαστον πιαινόμενον αὐτῶν δεῖ ζῆν.*

49. Γεώργιος Πισίδης, *Έξαήμερον*, 773, έκδ. L. TARTAGLIA, *Carmi di Giorgio di Pisidia*, Torino 1998, 358: *ῥφεις δὲ πικροὺς ἔκτελεῖ τοὺς βασκάνους.*

50. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, 35, έκδ. G. G. LITAVRIN, *Sovety i rasskazy Kekavmena*, Μόσχα 1972, 192. 5-6: *τότε σὺ ὥσπερ ὑπὸ ἐχίδνης δηχθεὶς τὴν καρδίαν εἰς πολλὰς ἡμέρας ἀλγήσης*. Πρβλ. στο ίδιο 56, 226. 7-8 όπου η επίπληξη παρομοιάζεται με ραβδί που πλήττει και συμμορφώνει τα παιδιά. Το δάγκωμα της προσβολής εμφανίζεται και στον *Βίον τοῦ ἁγίου Ἡλίας Ἡλιουπόλεως*, όταν τα λόγια του αγίου πλήττουν τον άνθρωπο που επρόκειτο να τον οδηγήσει στο μαρτύριο, έκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Συλλογὴ Παλαιστίνης καὶ Συριακῆς Ἀγιολογίας*, Πετρούπολη 1907, 48.9-11: *Λέγει μειδιάσας ὁ ἅγιος: «Ἡδίκησάς με, τοῦ μισθοῦ ἀποστερήσας με· θέλεις πάλιν ἀδικησαί με»; Ἐδάχθη ὁ ἀποστάτης ἐπὶ τούτῳ.*

Δούκα Μούρτζουφλου προς τους συγγενείς του, ο ίδιος δηλαδή ο λόγος της προσβολής, παρομοιάζεται με ωμό χταπόδι, με το φυτό ελλέβορος και με αίμα ταύρου, για να δειχθεί έτσι πόσο δριμύς ήταν και σε τί βαθμό δημιουργούσε αποστροφή στους αποδέκτες του. Η βαριά φωνή του Αλεξίου Δούκα έκανε μάλιστα την επίδραση της επίπληξης του ακόμη μεγαλύτερη⁵¹. Σε αυτή την περίπτωση, βέβαια, ο ψόγος και η προσβολή δεν εμφανίζονται σαν ζώο που δαγκώνει, αλλά σαν επικίνδυνο έδεσμα⁵².

Εκτός από τον Φώτιο, ένας άλλος λόγιος, ο Θεόδωρος Δαφνοπάτης, εντοπίζει τη διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων στο γεγονός πως ο άνθρωπος διαθέτει φρόνηση και σύνεση. Παραδόξως, αμέσως μετά, παρομοιάζει τον φρόνιμο και συνετό άνθρωπο με ένα ζώο, τη μέλισσα, που είναι σοφή και ξέρει να επιλέγει τα χρήσιμα και να απορρίπτει όσα πρέπει⁵³. Η μέλισσα από την αρχαιότητα εμφανίζεται ως θετικό σύμβολο,

51. Νικίτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. J. A. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11.1], Berlin / New York 1975, 566. 39-43: τὴν τοῦ Δούκα τοῖνυν ἐπίπληξιν καὶ ἐμβροίμῃσιν (ἦν γὰρ καὶ φύσει κοῖλος καὶ βαρὺς τὴν φωνὴν καὶ τὸν φάρυγγα βραγχιῶν) ὅσα καὶ γεῦσιν πολὺποδος ὠμοῦ ἢ ἐλλεβόρου τράπεζαν εἴτε μὴν ταυρείου αἵματος κέρασμα ἐκτροπέμενοι τὴν τούτου καταστροφὴν ἐπιστροφὴν ᾤοντο θεΐκην.

52. Για το ωμό χταπόδι πρβλ. Λουκιανός, *Βίων πρᾶσις*, 10, έκδ. M. D. MACLEOD, *Luciani Opera*, τ. 2, Oxford 1974, 32.16: πολὺποδα ὠμὸν ἢ σηπιὰν φαγὼν ἀπόθανε, ἀλλὰ καὶ Πλούταρχος, *Πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμώτερον*, 956, B6-10: καὶ Διογένης δ' ὁ κύων ἦκιστα προσεχρητο πυρί, ὥστε καὶ πολὺποδα καταπιὼν ὠμὸν οὕτως ὑπὲρ ὑμῶν εἶπεν 'ὦ ἄνδρες, παραβάλλομαι· χωρὶς δ' ὕδατος οὔτε καλὸν τις ἐνόμισε ζῆν οὔτε δυνατόν. Για το αίμα ταύρου βλ. Αριστοφάνης, *Ἰππεῖς*, 83-84: βέλτιστον ἡμῖν αἶμα ταύρειον πιεῖν/ ὁ Θεμιστοκλέους γὰρ θάνατος αἰρετώτερος· Σούδα, γράμμα θήτα 124, έκδ. A. ADLER, *Suidae Lexicon*, I - V, Leipzig, 1928-1935: Θεμιστοκλῆς... ταύρειον αἶμα πῖων ἀπόλετο Τζέτζης, *Χιλιάδες*, IV 745, έκδ. P. L. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Galatina 2007², 150: Θεμιστοκλῆς τὸ ταύρειον αἶμα πῖων πρὸ τούτου. Ο ελλέβορος είναι φυτό δηλητηριώδες γνωστό στους αρχαίους για την επικινδυνότητά του (Ιπποκράτης, *Ἄφορισμοί*, έκδ. É. LITTRE, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, τ. 4, Paris 1844 (ανατ. Amsterdam 1962), 532, 5.1: Σπασμὸς ἐξ ἐλλεβόρου, θανάσιμον), αλλά και για τις θεραπευτικές του ιδιότητες. Στα *Γεωπονικά*, Βιβλίο 14, κεφ. 24 (έκδ. H. BECKH, *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*), Leipzig 1895, 429. 7-11, αναφέρεται πως μπορεί κανείς να δηλητηριαστεί αν φάει ορτύκια που έχουν τραφεί με ελλέβορο, εκτός και αν ψήσει το κρέας με κέγγρο.

53. Δαφνοπάτης, *Ἐπιστ.* 4.2-8, έκδ. J. DARROUZES - L. G. WESTERINK, *Théodore Daphnopatès. Correspondance*, Paris 1978, 51-53: Ὁ ἀληθὴς καὶ τέλειος ἄνθρωπος ἐν τούτῳ τῶν λοιπῶν διαφέρει ζώων, ἐν τῷ μετὰ φρονήσεως καὶ τῆς προεπούσης συνέσεως καλῶς τὰ ἐν τῷ βίῳ μετέρχεσθαι πράγματα. Ὡσπερ γὰρ ἡ σοφὴ καὶ φιλεργὸς μέλισσα, ἐν ἄνθει

όπως χαρακτηριστικά φαίνεται και στον ψόγο που συνθέτει ο Σιμωνίδης κατά των γυναικών⁵⁴. Στα θαύματα του αγίου Ευγενίου, ο Ιωάννης Ξιφιλίνος αντιδιαστέλλει τα ζώα προς τους ανθρώπους και, αξιοποιώντας την αριστοτελική θεωρία, λέει πως η βασική τους διαφορά είναι η λογική και η ομιλία⁵⁵. Ομοίως και ο Θεοφύλακτος Αχρίδος, στο *Μαρτύριο* των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης, με επιδράσεις και από την Πατερική γραμματεία, παρουσιάζει τους αγίους να δηλώνουν πως οι άνθρωποι, πριν την έλευση του Χριστού, είχαν οδηγηθεί στον *άλογον βίον*, που είναι γεμάτος αδυναμίες, και ζούσαν όπως ακριβώς ζουν τα ζώα⁵⁶.

παντοίοις περιϊπταμένη, τὰ μὲν ἀπόβλητα τῶν ἀνθέων ἀποβάλλεται, τὰ δὲ χρήσιμα καὶ κάλλιστα πρὸς ἐργασίαν συλλέγει τοῦ μέλιτος, οὕτω δὴ καὶ ὁ ἀληθὴς καὶ φρονίμος ἄνθρωπος, πάντα τὰ ἐν τῷ βίῳ περισκοπῶν πράγματα διὰ τῆς οἰκείας φρονήσεως, τὰ μὲν ἀσύμφορα καὶ ἀνάρμοστα οὐ προσίεται, τὰ δὲ συμφέροντα καὶ σωτήρια προσλαμβάνει. Πρβλ. Ευστάθιος, *Ἄλωση Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. S. KYRIAKIDIS, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, Palermo 1961, 14.25-30.

54. Στο επίγραμμα του Σιμωνίδα οι γυναίκες παρομοιάζονται με χοίρο, αλεπού, σκύλο, γάιδαρο, γάτα, άλογο, πίθηκο και μέλισσα. Μόνο στις γυναίκες της τελευταίας κατηγορίας δεν πρέπει ο ψόγος, λέει ο ποιητής. Πρόκειται για το μεγαλύτερο απόσπασμα ιαμβικής ποίησης που έχει διασωθεί και είναι ίσως ενδεικτικό παράδειγμα έργου που παρουσιάστηκε δημόσια ή σε συμποτικό περιβάλλον, βλ. R. OSBORNE, *The use of abuse: Simonides 7*, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 47 (2001), 47-64 για σχολιασμό του ποιήματος και συγκεκριμένα 53-55 για τον συμποτικό χαρακτήρα του. ROTSTEIN, *Iambos* (σημ. 2), 266 και 277. Το ποίημα στην έκδ. M. L. WEST, *Iambi and Elegi Graeci ante Alexandrum cantati*, τ. 2, Oxford 1972, Sem. *Fragm.* 7, 101-106.

55. Ξιφιλίνος, *Θαύματα αγίου Ευγενίου*, 266-267, έκδ. J. O. ROSENQVIST, *The hagiographic dossier of St. Eugenios of Trebizond in codex Athous Dionysiou 154* [Studia Byzantina Upsaliensia 5], Uppsala 1996, 184. Βλ. επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού προς τον Ιασίτη, όπου αναρωτιέται γιατί μόνο οι ίπποι καλούνται *άλογα* (μη λογικά ζώα) και όχι όλα τα ζώα, *Επιστ.* 95, έκδ. S. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *Michael Psellus, Epistulae*, τ. 1, Berlin/Boston 2019, 203-208. Πραγματέυση της εν λόγω επιστολής και μετάφραση μεγάλο μέρος της από τον F. BERNARD, *Exchanging Logoi for Aloga: Cultural Capital and Material Capital in a Letter of Michael Psellos*, *BMGS* 35.2 (2011), 134-148.

56. Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Μαρτύριο τῶν δεκαπέντε μαρτύρων τῆς Τιβεριούπολης*, έκδ. Ε.-Σ. ΚΙΑΠΙΔΟΥ [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 8], Αθήνα 2015, 124. 7-10: *Εἶτα, ἐπειδὴ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἑώρα, ἦν αὐτὸς τῷ ἀγαθῷ θελήματι συνεστήσατο, τοῖς πάθεσι τῆς ἀτιμίας ἐκδιδομένην καὶ τοῖς κτήνεσιν ὁμοιωθεῖσαν κατὰ γε τὴν ἄλογον ζωὴν*. Πρβλ. Γρηγόριος Νύσσης, *Ὀμιλία 8*, έκδ. P. J. ALEXANDER, *Gregorii Nysseni opera*, τ. 5, Leiden 1962, 419.1-2 για την σύνδεση *άλογου ζωῆς* και αισθήσεων: *πολλὴ δὲ ἐστὶ τῇ αἰσθητικῇ δυνάμει πρὸς τὴν ἄλογον ζωὴν ἢ οἰκείωσις, ἀλλὰ καὶ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, Ὕμνος, 26.*

Η απομάκρυνση από τα ανθρώπινα και η συσχέτιση με τα ζώα είναι πάντα επίμεμπτη, καθώς, όταν ο ανθρώπινος βίος συνδέεται με τον ζωώδη, καθίσταται υποδεέστερος του προσήκοντος εκπολιτισμένου (εκχριστιανισμένου) βίου και ως εκ τούτου η ταύτιση του αντιπάλου με τα ζώα, μπορεί να τον καταστήσει αξιόμιμπτο. Ο Μέγας Αθανάσιος για να δείξει πόσο υποδεέστερη ήταν η πίστη των ειδωλολατρών, αναφέρει πως είχαν υποβιβάσει το θείο στοιχείο στο επίπεδο των άψυχων πραγμάτων, ακόμη και των άλογων ζώων⁵⁷. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής γράφει ότι, μετά την πτώση από τον παράδεισο, αναπτύχθηκε στους ανθρώπους το άλογο μέρος της φύσης τους, δηλαδή τα πάθη, και τότε εμφανίστηκε η ομοιότητα των ανθρώπων με τα ζώα⁵⁸. Επίσης, σημειώνει ότι η απομάκρυνση από τον Θεό και η παράδοση στις υλικές απολαύσεις καθιστούν τον άνθρωπο άγριο θηρίο, που συγκρούεται με τους άλλους ανθρώπους⁵⁹. Τα ζώα, δηλαδή, συμβολίζουν την πτώση από το πνευματικό στο βιολογικό επίπεδο⁶⁰. Την ίδια ιδέα, με έντονα σαρκαστική διάθεση διατυπώνει τον

6-7, έκδ. Α. ΚΑΜΒΥΛΙΣ, *Symeon Neos Theologos, Hymnen* [Supplementa Byzantina 3], Berlin/New York 1976, 232: τὸ δ' ἐν νεκροῖς τὴν ἄλογον ζωὴν ζῆν ὡς τὰ κτήνη / τῶν μὴ εἰδῶτων σε θεὸν ὅμοιον ὄντως πέλει.

57. Μέγας Αθανάσιος, *Κατὰ Ἑλλήνων*, έκδ. R. W. THOMSON, *Athanasius. Contra Gentes and De Incarnatione*, Oxford 1971, 22.10-24.17: ὡς δὲ οἱ τέλειον πεσόντες περὶ τὴν γῆν ἰλυσπῶνται δίκην τῶν ἐν τῇ χέρσῳ κοχλιῶν οὕτως οἱ ἀσεβέστατοι τῶν ἀνθρώπων [...] ἔτι δὲ καὶ χεῖρονα βουλευόμενοι καὶ λογιζόμενοι, ἤδη καὶ εἰς λίθους, καὶ ξύλα καὶ ἔρπετά, ἔνυδρά τε καὶ χερσαῖα, καὶ εἰς τὰ τῶν ἀλόγων ἀήμερα ζῶα, τὴν θεῖαν καὶ ὑπερκόσμιον τοῦ Θεοῦ προσηγορίαν μετήνεγκαν. Ο Αθανάσιος (THOMSON, *Athanasius*, 23, υπ. 2) αποκαλεῖ κοχλιούς, δηλαδή σαλιγκάρια, τους ειδωλολάτρες, αντλώντας την μειωτική αυτή παρομοίωση ίσως από τον Πλάτωνα, *Τίμαιος* 92a, όπου επισημαίνεται πως τα ζώα που έρχονται (*ίλυσπόμενα*) και δεν διαθέτουν πόδια είναι τα πλέον ανόητα.

58. Μάξιμος Ομολογητής, *Πρὸς Θαλάσσιον*, 1.8-13, έκδ. C. LAGA - C. STEEL, *Maximi confessoris quaestiones ad Thalassium*, I [CCSG 7], Turnhout 1980, 47: διὰ τὴν τῆς τελειότητος ἔκπτωσιν ἐπεισῆχθη ταῦτα, τῷ ἀλογωτέρῳ μέρει προσφυέντα τῆς φύσεως δι' ὃν, ἀντὶ τῆς θείας καὶ μακαρίας εἰκόνοσ, εὐθὺς ἅμα τῇ παραβάσει διαφανῆς καὶ ἐπίδηλος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γέγονεν ἢ τῶν ἀλόγων ζῴων ὁμοίωσις.

59. Μάξιμος Ομολογητής, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης*, 2, 52. 4-6, έκδ. A. CERESA-GASTALDO, *Massimo confessore. Capitoli sulla carità*, Roma 1963: Τοῦτου δὲ ἀναχωρῶν καὶ τοῖς ὑλικοῖς προσχωρῶν, ἢ κτηνώδης γίνεται φιλήδονος γεγωνὸς ἢ θηριώδης, διὰ ταῦτα τοῖς ἀνθρώποις μαχόμενος.

60. M. CONSTAS, *St. Maximus the Confessor, On Difficulties in Sacred Scripture: The Responses to Thalassios*, Washington, D.C. 2018, 95, υπ. 3.

12ο αιώνα ο Ιωάννης Τζέτζης, όταν υποβιβάζει τους αντιπάλους του σε κατώτερο επίπεδο, στο επίπεδο του ζώου, λέγοντας πως, αν και εκείνοι δεν έχουν ούτε ένα πανί να σκουπιστούν και χρησιμοποιούν, σαν τα σκυλιά, την ψίχα του ψωμιού, η μοίρα τους έκανε ... ανθρώπους, τη στιγμή που ο ίδιος στερείται ακόμα και τα αναγκαία⁶¹. Ακόμη και η επαγγελματική δραστηριότητα κάποιου, αν σχετιζόταν με τα ζώα, μπορούσε να αποκτήσει προσβλητική χροιά. Ο Λέων, μητροπολίτης Συνάδων, σε μια επιστολή του, με χιουμοριστικό τόνο, στρέφεται κατά των κατοίκων των Πυλών, οι οποίοι εμπορεύονται ζώα και μάλλον νιώθουν μεγάλη οικειότητα με αυτά, ενώ αποστρέφονται τους ανθρώπους και τους θεωρούν μιαρά πλάσματα⁶². Με σαφώς λιγότερο χιουμοριστική πρόθεση, αλλά μεταχειριζόμενος τον ίδιο προσβλητικό μηχανισμό, ο Θεοφάνης είχε χαρακτηρίσει μειωτικά τον Νικηφόρο ως χοιροβοσκό, στον οποίο ο Θεός επέτρεψε να ανατρέψει την αυτοκράτειρα Ειρήνη⁶³.

2. Οι ομοιότητες ανθρώπων-ζώων

Οι Βυζαντινοί αναγνώριζαν, πάντως, πως τα ζώα παρουσίαζαν ομοιότητες και κοινά συναισθήματα με τους ανθρώπους. Στους *Νόμους*, που αποδίδονται στον άγιο Γρεγέντιο, υπάρχει ρητή ταύτιση των ζώων

61. Τζέτζης, *Επιστ.* 5, έκδ. P. L. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Epistulae*, Leipzig 1972, 8. 16-20: 'τὴν ἄδικον εἰμαρμένην', ἥτις πολλοὺς μὲν μηδὲ χειρόμακτρον ἔχοντας, τροφήν δὲ μαγδαλιὰν ποιουμένους καθάπερ οἱ κύνες, ἐν ἀνθρώπων τετίμηκεν ἀριθμῶ, ἡμᾶς δὲ ἐξ ἀγαθοῦ κατηγμένους τοῦ γένους καὶ οἷοι τυγχάνομεν ὄντας ἄχρι καὶ τῶν τοιούτων βασκαίνουσαν. Μαγδαλιά και ἀπομαγδαλιά ἦταν και το απόπλυμα λιπαρῶν φαγητῶν και τα υπολείμματα ψωμιῶν που δίνονταν στα σκυλιά και στους χοίρους, Τζέτζης, *Χιλιάδες* (σημ. 52), V 551 και XIII, 270-272, σσ. 183 και 512 αντιστοίχως. Βλ. και την παρομοιώδη φράση που παραδίδει ο Ευστάθιος, *Σχόλια στην Οδύσσεια*, έκδ. G. STALLBAUM, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam*, τ. 1, Leipzig 1825 (ανατ. Hildesheim 1970), 732.1-3: κύνων ζῶν ἀπὸ μαγδαλιάς.

62. Λέων Συνάδων, *Επιστ.* 54. 34-36, έκδ. M. P. VINSON, *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus* [CFHB 23], Washington, D.C. 1985, 86: ἐπέχειν δ' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ μὴ προσδέχεσθαι ὡς ἀποτρόπαιά τινα καὶ μύση μιαρά τε καὶ ἐναγῆ καὶ ἀφνυβρίσματα.

63. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, τ. 1, Leipzig 1883 (ανατ. Hildesheim 1963), 476. 27-30: καὶ οἱ μὲν εὐλαβεῖα καὶ λόγῳ συζῶντες τὴν θεῖαν κρίσιν ἐθαύμαζον, ὅπως συνεχώρησεν ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς πίστεως μαρτυρικῶς ἀθλήσασαν ὑπὸ συμβῶτου ἐκβληθῆναι.

με τους ανθρώπους, λέγοντας πως αν και τα ζώα δεν μιλούν, πονάνε και αξίζουν τον οίκτο των ανθρώπων⁶⁴. Σε ένα πραγματικά εντυπωσιακό χωρίο από την ιστορική αφήγηση του Νικήτα Χωνιάτη, ο ιστοριογράφος με εξαιρετική ευαισθησία και περιγραφική δύναμη παραλληλίζει τα συναισθήματα που βιώνουν οι άνθρωποι από μια απώλεια, με τα συναισθήματα των ζώων, όταν αυτά βλέπουν κάποιο άλλο ζώο να πέφτει στα χέρια κυνηγών⁶⁵.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον χωρίο, ενδεικτικό για τη σχέση ανθρώπων-ζώων στην σκέψη των Βυζαντινών, είναι και το ακόλουθο απόσπασμα από τον *Βίο* του αγίου Ευθυμίου. Ο αντίπαλος του αγίου, ο πατριάρχης Νικόλαος, εξαιτίας του πολλού χολού και της μήνιδος, διατάζει να πνιγεί το γαϊδουράκι που χρησιμοποιούσε ο άγιος. Οι οπαδοί του, όμως, τον συμβούλεψαν πως αυτή η πράξη είναι μικροπρεπής και αξιόμηπη (*ἀνάξιον τὸ τοιοῦτον εἶναι προσειπόντων καὶ «μομφὴν σοι οὐ τὴν τυχοῦσαν ἐπιφέρων»*). Ο εξαργιωμένος πατριάρχης τελικά διατάζει (*«ὡ τῆς ἀνοίας καὶ τῆς ὀργίλου παρώσεως»*) έναν ιδιότυπο βασανισμό του ζώου, προκειμένου να εξευτελίσει τον Ευθύμιο. Το ζώο θα περιφέρεται στην πόλη μέχρι να πεθάνει από την πείνα και την δίψα. Όποιος του έδινε

64. Ψευδο-Γρεγέντιος Ταφάρ, *Νόμοι*, 254-257, έκδ. A. BERGER, *Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar* [Millennium Studien 7], Berlin/New York 2006, 428.

65. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* (σημ. 51), 578.57-579.69: *ἢ καὶ οὕτως εἰπεῖν, ἐνούμεθά σοι διηρημένως καὶ συμπλεκόμεθά σοι κεχωρισμένως κατὰ τοὺς ψυχῆ συναπτομένους καὶ δισταμένους σώματι καὶ προσπάσχομεν ἀτεχνῶς ὃ καὶ ἔνια τῶν ζώων πρὸς τὰ παγιδευόμενα ἐκ σφῶν ὑπὸ θηρευτῶν καὶ ἐγκλειόμενα διαφανέσιν ὑελίνοις ἄγγεσιν. ἐκεῖνά τε γὰρ τῷ τοῦ σκεύους εἰλικρινεῖ καὶ στιλπνῷ τὴν τοῦ συννόμου ζώου θέαν ἐνοπτριζόμενα συμμῖξαι καὶ ἐν χρόνῳ γενέσθαι ὄλως ἀδυνατεῖ καὶ διὰ τοῦτο μάστιγιν περὶ τὸ ἄγγος ἀδημονοῦντα στρέφεται, τῷ ἐξηλλαγμένῳ τῆς ὄψεως ὡς ἀπεναντίῳ τῆς πρῶν ἕξωσ ἐκθαμβούμενα· καὶ ἡμεῖς ἐπ' ἴσης σοι τὰς μὲν ὄψεις προσβάλλειν καὶ ἐγγύτερον ἰέναι ἔχομεν, τοῦ δὲ περιχυθῆναί σοι γνησίως καὶ προσπλακῆναι θαρραλέως ὡς πρότερον παντάπασιν ἐστερήμεθα, ὅσα καὶ σώματι στερεῶ καὶ πολλῶ στεγανωτέρῳ ὑέλου τῷ βαρβαρικῷ συντάγματι διειοργόμενοι. Για την χρήση των ζώων στον Χωνιάτη βλ. A. KAZHDAN – S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 267-268. A. LITTLEWOOD, *Vegetal and Animal Imagery in the History of Niketas Choniates*, στο: M. GRÜNBART (επιμ.), *Theatron. Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter*, Berlin/New York 2007, 223-258.*

τροφή ή νερό κινδύνευε ακόμη και με εξορία⁶⁶. Το γαϊδουράκι λειτουργεί εδώ ως μέσο ταπείνωσης, αλλά και ως θυσιαστήρια προσφορά αντί του αγίου. Η σχέση *quid pro quo* που συναντάμε στη θυσία της Ιφιγένειας και στη θυσία του Αβραάμ επανέρχεται. Το ζώο παίρνει τη θέση του Ευθυμίου και σε αυτό διοχετεύεται η οργή του Νικολάου. Το γεγονός αυτό κάνει όσους είναι γύρω του να θεωρούν την πράξη μικροπρεπή⁶⁷.

3. Διαφορές ανθρώπων ζώων ή πώς τα ζώα μπορεί να υπερτερούν των ανθρώπων

Τα ζώα, ωστόσο, κάποιες φορές, εμφανίζονται να υπερτερούν των ανθρώπων. Αυτό απηχεί την άποψη πως τα ζώα είναι πλάσματα που έχουν ανεπτυγμένο το μέρος των αισθήσεων. Η μη συμμετοχή τους στον λόγο δεν τα καθιστά, δηλαδή, παράλογα, αλλά τους προσδίδει μία άλλη ποιότητα και μία ικανότητα κατανόησης διαφορετική⁶⁸. Ρητορικά, το σχήμα «ακόμη και τα άγρια ζώα...» αξιοποιήθηκε συχνά από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, με σκοπό, μέσα από τη σύγκριση με τα ζώα, που εκ προοιμίου θεωρούνται υποδεέστερα, να τονιστεί η ποταπότητα ή η ανεπάρκεια του αποδέκτη του προσβλητικού λόγου. Έτσι, ο Ρωμανός ο Μελωδός στον ύμνο που αφιερώνει στον Νώε, λέει πως τα ζώα πείστηκαν από τον Νώε, αν και άλογα όντα, ενώ οι άνθρωποι δεν μπορούν να αποβάλουν την *πονηριάν*⁶⁹. Ο Φώτιος σε επιστολή του αναφέρει, πως ακόμη και οι βάρβαροι, αλλά και κάποια άγρια ζώα, γνωρίζουν να μην υπερβαίνουν το μέτρο και να σέβονται εκείνους που βρίσκονται σε

66. Όλο το επεισόδιο: *Βίος αγίου Εὐθυμίου*, έκδ. P. KARLIN-HAYTER, *Vita Euthymii patriarchae Constantinopolitani* [Bibliothèque de Byzantion 3], Brussels 1970, 125. 4-22.

67. Στην σύγχρονη κουλτούρα πρβλ. την εντυπωσιακή ομοιότητα της σκηνής από τον βίο του Ευθυμίου, με την ταινία του Robert Bresson, *Au Hasard Balthazar* (1966), όπου η πορεία του γαϊδουριού της ταινίας λειτουργεί ως αλληγορία για την ζωή του Χριστού.

68. Βλ. υπ. 23.

69. Ρωμανός Μελωδός, Ὕμνος II, 7. 6-11, έκδ. J. GROSDIDIER DE MATONS, *Romanos le Mélode. Hymnes*, τ. 1 [SC 99], Paris 1964, 112: *Τὰ κτήνη πτοοῦνται, καὶ οἱ βροτοὶ ὡς κτηνώδεις / οὐκ ἀπωθοῦντο τὴν πονηριάν, ἀλλὰ ἠγοῦντο ὡς φάσμα βλέπειν / πρὸς τούτους δὲ ἐφθέγγετο Νῶε ὁ τρισμακάριος / «Τοῖς λόγοις μου οὐ πείθεσθε· πείσει ὑμᾶς τὰ ἄλογα / νυνὶ ἄπερ βλέπετε, ὅτι λύκοι καὶ ἄμνοι ἴστανται ὀμαδόν, / ἔρπετὰ μετὰ πτηνῶν, καὶ οὐ κράζετε».*

δεινή θέση⁷⁰. Σε άλλη του επιστολή, ο λόγιος πατριάρχης, ψέγοντας τον αποδέκτη, αναφέρει, πως το μίσος προς εκείνον που σε αγαπά είναι κάτι που δεν εκδηλώνεται ούτε στα άγρια θηρία⁷¹. Τέλος, σε ένα ανώνυμο ποίημα για την αγία Βαρβάρα, ο πατέρας της αγίας θανατώνει το ίδιο του το παιδί, προβαίνοντας έτσι σε μια πράξη που ούτε ένα θηρίο θα διέπρατε⁷².

* * *

Ο Ευάγριος από τον Πόντο, τον 4ο αιώνα, κατέγραψε τη φύση των διαφόρων κακιών (λογισμῶν) και τις περιέγραψε. Οι λογισμοί του Ευαγρίου αποτελούν συχνότατα πηγή έμπνευσης του προσβλητικού λόγου των Βυζαντινών. Εξάλλου, πρόκειται για γνωστούς «τόπους» από την αρχαιότητα, οι οποίοι, ωστόσο, εμβαπτίστηκαν και στην χριστιανική παράδοση. Οι λογισμοί ή αλλιώς τα πνεύματα της κακίας κατά τον Ευάγριο είναι: γαστρεμαργία, πορνεία, φιλαργυρία, λύπη, οργή, ακηδία, κενοδοξία, φθόνος και υπερηφάνεια⁷³. Δύο αιώνες μετά τον Ευάγριο, ο άγιος Ιωάννης της Κλίμακος καταγράφει μια εκτενέστερη λίστα αμαρτωλών παθών: οργή, μνησικακία, καταλαλιά, πολυλογία, ψεύδος, ακηδία, γαστρεμαργία, ανηθικότητα, φιλαργυρία, αναισθησία, ύπνος, δειλία, κενοδοξία, υπερηφάνεια, βλασφημία, πονηρία⁷⁴.

Συχνά αυτά τα ανθρώπινα πάθη συσχετίστηκαν με κάποιο ζώο, προκειμένου να σκιαγραφηθεί με μελανά χρώματα ένα πρόσωπο και να

70. Φώτιος, *Ἐπιστ.* 115. 4-6, τ. I, 153: οἶδεν καὶ τὸ βάρβαρον μὴ ὑπερβαίνειν νόμους κολάσεων καὶ πολλὰ δέ φασιν τῶν θηρίων ὥσπερ εὐλαβεῖσθαι καὶ ὑποστέλλεσθαι πρὸς τοὺς ἐν συμφοραῖς ἐσχάταις κειμένους καὶ τὸ θηριῶδες οὐκ ἐπιδεικνυσθαι.

71. Φώτιος, *Ἐπιστ.* 120. 2-4, τ. I, 160: τὸ δὲ μισεῖν καὶ τοὺς ἀγαπῶντας οὐδὲ θηρίων, οἶμαι.

72. Ανώνυμο ποίημα του *Vaticanus gr. 743*, Ποίημα 5. 1-4, έκδ. N. ZAGKLAS, *Astrology, piety and poverty: seven anonymous poems in Vaticanus gr. 743, BZ 109.2* (2016), 908: Ἄ μερόπων δειλὸν γένος ἄγριον ἢ δ' ἀθέμιστον / θηρίον ἢ δέσατο βρῶξεν δ' ἐὰ οὐποτε τέκνα. / Οἱ δὲ τεκνοραῖσται· Πατρὸς ἐν χερσὶ φάσγανον ἄθρει. / Βαρβάραν δς δ' ἐφύτευσε κτείνει Βαρβάραν οὗτος.

73. Ευάγριος, *Περὶ τὰς ἀντιζύγους τῶν ἀρετῶν κακίας*, PG 79, 1140-1144 καὶ *Περὶ τῶν ὀκτὼ πνευμάτων τῆς πονηρίας*, στο ἴδιο, 1145-1164. Στην έκδοση του MIGNIE δεν υπάρχει η προσθήκη της υπερηφάνειας. Το χωρίο εκδόθηκε ξεχωριστά από τον J. MUYLDERMANS, *Evagriana de la Vaticane, Le Museon* 54 (1941), 5.

74. Ιωάννης της Κλίμακος, PG 88, 828-984.

τονιστούν τα αρνητικά χαρακτηριστικά του. Στα αγιολογικά κείμενα, συνήθως οι δαίμονες σχετίζονται με μια αμαρτία, η οποία ταυτόχρονα αποτελεί και τόπο του προσβλητικού λόγου⁷⁵. Δεν προκαλεί, λοιπόν, έκπληξη ότι οι δαιμονισμένοι και οι ίδιοι οι δαίμονες σχετίζονται με τα ζώα και τη ζωώδη συμπεριφορά. Ο Ευάγγελος, επίσης, παρομοιάζει τους δαίμονες, τους φορείς, δηλαδή, αυτών των αμαρτημάτων, με άγρια και άλογα ζώα⁷⁶.

Ένα ζώο που συχνά στα βυζαντινά κείμενα σχετίστηκε με τον διάβολο είναι το φίδι⁷⁷. Στη χριστιανική παράδοση, το φίδι εμφανίζεται ως το κατεξοχήν σύμβολο του διαβόλου. Ωστόσο, δεν είναι το μοναδικό ζώο που συνδέθηκε με τον διάβολο και τους δαίμονες. Για παράδειγμα, στον *Βίο* του αγίου Σάββα, ο διάβολος εμφανίζεται στον άγιο με τη μορφή λιονταριού⁷⁸, ενώ στον *Βίο* του Ανδρέα Σαλού, ο διάβολος παίρνει τη μορφή ποντικού, φιδιού, οχιάς και βγάξει ήχους γάτας, σκύλου ή γουρουνιού⁷⁹. Σε άλλη περίπτωση ο δαιμονικός εχθρός έρχεται εναντίον

75. C. MANGO, *Diabolus Byzantinus*, *DOP* 46 [*Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*] (1992), 220.

76. Ευάγγελος, *Περὶ λογισμῶν*, έκδ. A. GUILLAUMONT – C. GUILLAUMONT – P. GEHIN, *Évagre le Pontique. Sur les pensées* [SC 438], Paris 1998, 214, 18. 1-3: *Τῶν ἀκαθάρτων δαιμόνων οἱ μὲν τὸν ἄνθρωπον ὡς ἄνθρωπον ἐκπειράζουσιν, οἱ δὲ τὸν ἄνθρωπον ὡς ζῶον ἄλογον ἐκταράσσουσι*. Πρβλ. για την αγριότητα και Ευάγγελος, *Περὶ προσευχῆς*, *PG* 79, 1165-1200, 1168: *Πρότερον περὶ λήψεως δακρῶν προσεύχου, ἵνα διὰ τοῦ πένθους μαλάξης τὴν ὑπάρχουσαν ἐν τῇ ψυχῇ σου ἀγριότητα· και παρακάτω, 1188: Ἐὰν προσευχῆς ἐπιμελῆ, ἐτοιμάζου πρὸς ἐπαγωγὰς δαιμόνων, καὶ καρτερῶς τὰς παρ' αὐτῶν μάλιστα ὑπόμεινε· ὡς γὰρ θῆρες ἄγριοι ἐπελεύσονται σοι, καὶ πᾶν σου κακώσουσι τὸ σῶμα*. Παρομοίως και στον *Βίο* τοῦ Ἀνδρέα Σαλοῦ, 2564-2566 έκδ. L. RYDEN, *The Life of St. Andrew the Fool*, τ. 2 [*Studia Byzantina Upsaliensia* 4.2], Uppsala 1995, 178: *Ἐθεωροῦντο οὖν οἱ ἀλιτήριοι οἱ μὲν ὡς θηρία μετασηματισθέντες, ἄλλοι ὡς δράκοντες καὶ λύκοι καὶ σκορπίοι*.

77. Το φίδι πάντως παρουσιάζει αμφισημία, αφού κάποιες φορές έχει θετικό συμβολισμό. *Γίνεσθε οὖν φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις* αναφέρει το *Κατὰ Ματθαῖον* ευαγγέλιο (10, 16). Ενώ, όταν ο Ψελλός λαμβάνει ως δώρο από τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλλάριο έναν εδωδίομο *θαλάσσιον ὄφιν*, ο νους του φυσικά πάει στο προπατορικό αμάρτημα, αλλά υπερισχύει τελικά ο γαστρομαργικός Ψελλός, που βλέπει το δώρο ως λειχουδιά, Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐπιστ.* 105 (σημ.55), 226-228.

78. Κύριλλος Σκυθοπολίτης, *Βίος ἀγίου Σάββα*, έκδ. E. SCHWARTZ, *Kyrillos von Skythopolis* [TU, 49.2], Leipzig 1939, 96. 1-3: *ἄλλοτε πάλιν φαίνεται αὐτῷ ὁ σατανᾶς ἐν ὁμοιώματι λέοντος φοβερωτάτου ἐπερχομένου καὶ βλοσυρὸν ἀπειλοῦντος*.

79. *Βίος Ἀνδρέα Σαλοῦ*, 3491-3494, 238: *Ἐθεώρει γὰρ ὁ δίκαιος τὸν σατανᾶν ὥσπερ*

του αγίου άλλοτε με τη μορφή φιδιού και άλλοτε λύκου⁸⁰. Σύμφωνα με τον βιογράφο του, ο άγιος Ιωαννίκιος ήρθε αντιμέτωπος με πολλά ζώα, τα οποία επιτελούσαν το έργο του διαβόλου⁸¹. Ίσως η αναχώρηση του αγίου από τα εγκόσμια στέρησε από τον βιογράφο την δυνατότητα, να θέσει τον άγιο αντιμέτωπο με άλλου είδους αντιπάλους. Εξάλλου, το γεγονός πως δεν συμμετείχε στη διαμάχη της Εικονομαχίας οδήγησε και τον Θεόδωρο Στουδίτη να τον κατηγορήσει στην ουσία ως φυγόμαχο⁸². Στον Βίο του αγίου Βασιλείου του Νέου, ο άγιος “βλέπει” με τους ένδοθεν όφθαλμούς τον ίδιο τον Σατανά με τη μορφή πιθήκου να κάθεται στους ώμους μια αμαρτωλής μοναχής⁸³. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στον Βίο του αγίου Σάββα του Νέου, εμφανίζεται ένας δαίμονισμένος, που φέρεται να γαβγίζει σαν σκύλος και να αφρίζει σαν γουρουνί⁸⁴.

μῦν, ποτὲ δὲ ὡς ὄφιν ἢ ὡς ἔχιδναν εἰσιόντα καὶ ἐξιόντα ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ καὶ κρᾶζοντα διὰ τῶν ὀργάνων τοῦ ἔλεεινοῦ, ποτὲ μὲν ὡς κάτα, ποτὲ δὲ ὡς κύων ἢ ὡς χοῖρος.

80. Ιγνάτιος Διάκονος, *Βίος Γρηγορίου Δεκαπολίτη*, 40-41, έκδ. G. ΜΑΚΡΗΣ, *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites* [ByzArch 17], Stuttgart / Leipzig 1997, 104: Ἄλλοτε δ' αὖ πάλιν εἰς ὄφιν ὁ ἐχθρὸς μετεβάλλετο καὶ τῷ ψαθίῳ τοῦ ἀγίου ἀναιδῶς ὑπεδύετο. Καὶ ἄλλοτε εἰς λύκον ἀγριαίνοντα μετετάττετο.

81. Βλ. για παράδειγμα *Βίος ἀγίου Ἰωαννικίου παρὰ Πέτρου μοναχοῦ*, 40-41 (φίδια) και 56 (κάμπιες), έκδ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ – Ε. ΜΙΝΕΒΑ, *Βυζαντινά Ἰστοριογραφικά και Ἀγιολογικά Κείμενα*, Αθήνα 2016, 394-396 και 417-418.

82. Θεόδωρος Στουδίτης, *Κατήχησις* 38. 45-50, έκδ. E. AUVRAY, *Theodori Studitis praepositi Parva Catechesis*, Paris 1891, 141: Ἐχέτω οὖν ὁ πατήρ Ἰωαννίκιος σὺν τοῖς ὁμοταγέσι τὴν ἐρημίαν καὶ τὴν ὀρεινὴν σὺν στέργῃ τὴν ὑποταγὴν καὶ τὴν ξενίαν ἐκεῖνος ἐν τῷ νῦν καιρῷ οὐ δεδιδωκται, σὺν δὲ δεδιωγμένος ἔνεκεν δικαιοσύνης ἐκεῖνος οὐ πεφυλάκισται, σὺν δὲ ἐφυλακίσθη διὰ Κύριον ἐκεῖνος οὐ τέτυπται, σὺν δὲ ἐτύφθη διὰ Χριστόν. Πόσω ταῦτα ἐκείνων βελτιώτερα! Πρβλ. και τον Βίο τοῦ ἀγίου Ἰωαννικίου, 57.26-29, 419, όπου ο αφηγητής επιτίθεται στους Στουδίτες μοναχούς λέγοντας πως έχουν δηλητηριώδη γλώσσα και πως γαβγίζουν κατά του αγίου.

83. *Βίος ἀγίου Βασιλείου τοῦ Νέου* I, 37. 15-17, έκδ. S. McGRATH – D. F. SULLIVAN – A.-M. M. TALBOT, *The Life of Saint Basil the Younger: Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version* [DOS 45], Washington, D.C. 2014, 144: Ἐγὼ γὰρ ὀρώ τὸν Σατανᾶν καθήμενον ἐπὶ τῶν ὤμων αὐτῆς ὡς μικροφυὴ πιθηκίσκον, πάχει λιπαρὸν ἀπὸ τῆς σπατάλης τῶν πονηρῶν ἔργων αὐτῆς.

84. ΟΡΕΣΤΗΣ, *Βίος ἀγίου Σάββα τοῦ Νέου*, έκδ. I. COZZA-LUZI, *Historia et Laudes ss. Sabae et Macarii Juniorum e Sicilia*, Roma 1893, 32: Οἷ μέσον ἀνὴρ τις ἀκαθάρτω δαίμονι κάτοχος ἦν, σιδηραῖς δεδεσμημένος ἀλύσειν ὃς παρευθὺ κυνὸς ἀναλαβὼν ὑλακὴν, ἀκόσμως ἄγαν ἔβδα καὶ τοὺς ὀδόντας δεινότατα τετριγῶς ἀφρὸν ὡς σὺς προΐει

Συχνά στο έργο του Ευαγρίου το ίδιο το αμάρτημα παρομοιάζεται με ένα ζώο⁸⁵. Η ταύτιση των ανθρώπινων παθών με ζώα είναι μια πρακτική που, όπως αναφέραμε, ανάγεται στην ελληνορωμαϊκή σκέψη. Επιπλέον, ο Ευάγριος θεωρεί πως οι δαίμονες είναι αυτοί που παρασύρουν τον άνθρωπο στην άλογη ζωή⁸⁶, η οποία σχετίζεται βέβαια με τα ζώα. Παρόμοια, ο Θεόδωρος Στουδίτης γράφει πως μέσα στους ανθρώπους ενυπάρχουν πολλά άγρια θηρία, πνεύματα πονηρίας⁸⁷. Ο Φώτιος, μάλιστα, σημειώνει πως ο φθόνος είναι *πολυμήχανον και πάντολμον θηρίο*⁸⁸. Χαρακτηριστική είναι και η ερμηνεία του Δαφνοπάτη σε ένα όνειρο του αυτοκράτορα Ρωμανού Β΄, όπου τα νεκρά ζώα του ονείρου ταυτίζονται από τον συγγραφέα με τα άλογα πάθη των ανθρώπων⁸⁹.

Αλλά και οι ίδιοι οι αμαρτωλοί σε αγιολογικά κείμενα εμφανίζονται ως ζώα. Π.χ. τόσο στον *Βίο* του Ανδρέα Σαλού όσο και στον *Βίο* του

του στόματος. Βλ. και *Βίος αγίων Δαυίδ, Συμεών, Γεωργίου*, έκδ. J. VAN DEN GHEYN, Acta Graeca ss. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo, *AnBoll* 18 (1899), 229. 19-20. A. M. TALBOT (επιμ.), *Byzantine Defenders of Images: Eight Saints' Lives in English Translation* [Byzantine Saints' Lives in Translation 2], Washington, D.C. 1998, 183, υπ. 211. Ωστόσο, πρβλ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Ο χοίρος ως σύμβολο ευδαιμονίας του βυζαντινού ανθρώπου, στο: *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο* (σημ. 39), Αθήνα 2011, 39-50, για την σπουδαιότητα του χοίρου για τον βυζαντινό άνθρωπο, αλλά και για την λειτουργία του ως συμβόλου κριτικής. Επίσης, τις παρατηρήσεις του EIDENEIER, *Διήγησις τετραπόδων* (σημ. 18), 17, όπου ο χοίρος δικαιώνεται στο κείμενο αυτό, αν και ακάθατο ζώο, λόγω της χρησιμότητάς του για τον άνθρωπο. *ODB*, λ. *Swine*, τ. 3, 1979-1980.

85. Λ.χ. ο θυμός εμφανίζεται ως η μητέρα των άγριων θηρίων και η κενοδοξία ως ένα θηρίο με πολλά δόντια (Ευάγριος, *Περὶ τὰς ἀντιζύγους τῶν ἀρετῶν κακίας* (σημ. 73), 1144.11 και 1144.37).

86. Ευάγριος, *Γνωμικά*, 30, *Gnomica*, τ. 1, έκδ. A. ELTER, Bonn 1892: *Ἰωάννης Δαμασκηνός, Εἰς τὰ ἱερὰ παράλληλα*, PG 95, 1217: *Ζωῆς ἀλόγου δαίμων ἡγεμών*.

87. Θεόδωρος Στουδίτης, *Κατήχησις* (σημ. 82), 117. 11-16, 403: *Ὅτι καὶ ἐν ἡμῖν θῆρες πολλοὶ καὶ θῆρες ἄγριοι, τὰ πνεύματά φημι τῆς πονηρίας. Θηρίον πονηρὸν ὁ θυμὸς θηρίον πονηρὸν ἢ ἐπιθυμία, θηρίον πονηρὸν ἢ βασκανία, θηρίον πονηρὸν ἢ κενοδοξία καὶ ὅσα ἄλλα τῆς κακίας πάθη, ἅπερ οὐ νύκτωρ, ἀλλὰ καὶ μεθ' ἡμέραν παρρησιάζεται, καὶ ἐφορμᾷ λαβεῖν κατάβρωμα ψυχῆν*.

88. Φώτιος, *Ἐπιστ.* 1.836-837, τ. I, 28.

89. Δαφνοπάτης, *Ἐπιστ.* 16. 40-44 (σημ. 53), 161: *Τηγκαῦτα γὰρ καὶ ὁ ναός, ὅστις ἐσμέν ἡμεῖς, καὶ ἀχλυοῦται καὶ ζοφοῦται τῇ τῶν σωματικῶν σκοτομήνῃ παθῶν, οἷ τε θησαυροὶ τῶν ἀρετῶν εἰς τὸ μὴ ὄν περιίστανται, καὶ διὰ τοῦτο τὰ θνησιμαῖα εἶπουν θανάτου πρόξενα τῶν ἀλόγων παθῶν δίκην ζώων τὸν ἐν ἡμῖν καταβόσκονται ἄνθρωπον*.

Βασιλείου του Νέου, οι αμαρτωλοί μέσα από οράματα παρουσιάζονται με ζώδη μορφή και με αυτό τον τρόπο εναρμονίζεται η εσωτερική, αμαρτωλή και ζώδης φύση τους, με μια εξωτερική μορφή που την αντικατοπτρίζει⁹⁰. Οπτικοποιείται, δηλαδή, η αληθινή ουσία της φύσης τους. Παρόμοια και ο Πισίδης στο ποίημα του *Ἐξαήμερον*, παρουσιάζει τον διάβολο να οδηγεί τους ανθρώπους σε μια ζώδη κατάσταση, εξισώνοντας στην ουσία τα ανθρώπινα πάθη με ζώα και κάνοντας τους αμαρτωλούς να παίρνουν τη μορφή ζώου⁹¹.

Γ. ΤΟΠΟΙ ΤΟΥ ΠΡΟΣΒΛΗΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΖΩΩΝ

Στην ενότητα αυτή εξετάζουμε την χρήση των ζώων στο πλαίσιο του προσβλητικού λόγου, όπως αυτή εντοπίζεται σε συγκεκριμένα χωρία στα βυζαντινά κείμενα. Τα χωρία ταξινομούνται σε κατηγορίες, ανάλογα με τον *τόπο* του προσβλητικού λόγου που μεταχειρίζεται κάθε φορά ο προσβάλλων. Ο *τόπος* δεν ταυτίζεται πάντα με την αιτία που προκαλεί την επίθεση, αλλά είναι κυρίως εκείνο το χαρακτηριστικό, η συνήθεια, η πράξη ή η ιδιότητα του αντιπάλου, που αξιοποιεί εκείνος που προσβάλλει, προκειμένου να πλήξει την αξιοπιστία, το κύρος και γενικότερα τη δημόσια εικόνα του αντιπάλου. Εξυπακούεται, πως η αλήθεια δεν είναι το βασικό ζητούμενο του προσβάλλοντος, όταν εκτοξεύει μια προσβολή.

Έτσι, τα υποκεφάλαια 1-12 περιλαμβάνουν εκφράσεις προσβλητικού λόγου με ζώα, που εμπίπτουν σε *τόπους* που συχνά μεταχειρίζεται ο προσβλητικός λόγος των Βυζαντινών εν γένει. Το υποκεφάλαιο 13 παρουσιάζει χωρία όπου ο προσβάλλων, παράλληλα με τη χρήση ζώων, αξιοποιεί έναν ακόμα μηχανισμό του προσβλητικού λόγου, δηλαδή έναν ακόμα τρόπο έκφρασης του, τα παρωνύμια. Στο υποκεφάλαιο 14 εξετάζεται ο προσβλητικός λόγος που απευθύνεται στο πλήθος, όταν αυτό αντιμετωπίζεται ως μάζα ατόμων, που διαθέτει ζώδη χαρακτηριστικά.

90. *Βίος Ανδρέα Σαλοῦ* (σημ. 76), 2348-2380, 166- *Βίος Βασιλείου τοῦ Νέου* IV, 6 (σημ. 83), 362 κ.εξ.

91. Γεώργιος Πισίδης, *Ἐξαήμερον* (σημ. 49), 767-773, 356-358: *εἰς τὴν παρὰ φύσιν τῶν παθῶν κτηνωδιάν, / καὶ πτηνὰ μὲν δείκνυσι τὰς κούφας φρένας, / σῦας δὲ πόρνονας, καὶ λύκους τοὺς ἄρπαγας, / σφηκας δὲ πλήκτας, θυμικὸν δὲ παρδάλεις, / ποιεῖ δὲ τοὺς εἰρωνας ἀθλίου κύνας, / σαίνειν δοκοῦντας καὶ δακεῖν ἠπειγμένους, / ὄφεις δὲ πικροὺς ἐκτελεῖ τοὺς βασκάνους*. Βλ. σχετικά και TRILLING, *The Soul of the Empire* (σημ. 35), 64.

Εν συνεχεία, στο υποκεφάλαιο 15 εξετάζονται δύο μεμονωμένα παραδείγματα: ένα ποίημα του Μιχαήλ Ψελλού, αλλά και ένα χωρίο από νομικό κείμενο του 11ου αιώνα. Το ποίημα του Ψελλού αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, εξαιτίας του πλούσιου υλικού που προσφέρει, όσον αφορά το θέμα της παρούσας εργασίας. Το δεύτερο παράδειγμα μας προσφέρει ένα ζωντανό διάλογο, μέσα από την βυζαντινή καθημερινότητα. Ο διάλογος που παραδίδεται στο κείμενο, ίσως να είναι σύνθεση μίας πιθανής προφορικής συνδιαλλαγής ή η διαμεσολάβηση του συγγραφέα να αλλοιώνει εν μέρει την απόλυτη αξία του ως τεκμήριο καθημερινού λόγου. Δεν παύει να είναι, ωστόσο, ό,τι πλησιέστερο διαθέτουμε σε καθημερινό, πεζό, προφορικό λόγο, που εμπειριέχει προσβολή με χρήση ζώων. Στο υποκεφάλαιο 16 η εστίαση του ενδιαφέροντός μας αλλάζει: τα ζώα εξετάζονται μεν εντός των πλαισίων της προσβολής, αλλά σημειώνεται ο ρόλος τους στις προσβλητικές πράξεις και όχι στον προσβλητικό λόγο.

1. Οργή

Στα κείμενα η οργή συχνά συσχετίζεται με τα ζώα ως παρέκκλιση από τη λογική, ως παραφορά. Ο οργίλος δεν διατηρεί τη λογική του συγκρότηση και πλησιάζει την ζωώδη φύση⁹², ενώ ο θυμός ξυπνά μέσα στον οργίλο σαν άγριο θηρίο⁹³. Στον *Βίο* του Βασιλείου του Νέου, οι οργίλοι θεωρούνται φθονεροί και συκοφάντες⁹⁴ και χαρακτηρίζονται ως σκυλιά, με δέρμα

92. *Μαρτύριο αγίων Εὐτροπίου, Κλεονίκου καὶ Βασιλίσκου*, ἐκδ. Η. DELEHAYE, *Les legendes grecques des saints militaires*, Paris 1909, 213.5: *θηρίου ἀγριώτερος εἶ καὶ παντὸς ἀλόγου ἀλογώτερος*.

93. Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Μαρτύριο* (σημ. 56), 128. 16-18: *τὸ τοῦ θυμοῦ θηρίον Οὐάλεντι καὶ Φιλίπῳ προσερεθίζεται*.

94. Ο προσβλητικός λόγος συχνά σχετίζεται με το συναίσθημα του φθόνου και αμέσως μετά με το συναίσθημα της οργής. Ο ΚΟΝΣΤΑΝ (*Emotions* [σημ. 25], 113) επισημαίνει ότι ο Αριστοτέλης θεωρούσε τον φθόνο ως το χειρότερο συναίσθημα. Βλ και Μ. HINTERBERGER, *Phthonos. Mißgunst, Neid und Eifersucht in der byzantinischen Literatur*, Wiesbaden 2013, κυρίως 101-182. Πρβλ. και το έργο του Πλουτάρχου, *Περὶ φθόνου καὶ μίσους*, όπου παρουσιάζονται οι ομοιότητες και οι διαφορές μεταξύ των δύο συναισθημάτων και επισημαίνεται πως ο φθόνος γεννιέται από την καλή τύχη κάποιου: ένα μοτίβο που συχνά συναντάμε στα βυζαντινά κείμενα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπου ο φθόνος για την καλή τύχη του άλλου παρακινεί κάποιον να διαβάλλει τον αντίπαλό του, εντοπίζουμε σε ένα ανώνυμο ποίημα του κώδικα *Vat. gr. 743, Ποίημα 2. 10-11* (σημ. 72), 901, όπου ο φθόνος κάνει τον γείτονα κάποιου να τρίζει τα δόντια του και να βρυχάται,

σκαντζόχοιρου και θηριώδεις⁹⁵. Ο Χριστόφορος Μυτιληναίος παρομοιάζει τον αποδέκτη ενός ποιήματός του ως μανιασμένο αγριόχοιρο, που βγάζει φωτιά από τα μάτια και το στόμα⁹⁶. Ο αδελφός του Νικηφόρου Βρουέννιου, ο Ιωάννης, στην αφήγηση του Ατταλειάτη, εμφανίζεται μανιασμένος, να γκαρτίζει σαν γάιδαρος μπροστά σε ανθρώπους λογικούς⁹⁷. Η οργή του Ανδρόνικου Κομνηνού και η βιαιότητα του χαρακτήρα του οδηγούν τους κατοίκους της Νίκαιας και τον Νικήτα Χωνιάτη να τον αποκαλέσουν, μεταξύ άλλων, αμιοδιψή σκύλο⁹⁸. Σε άλλο σημείο του έργου του, ο Χωνιάτης, για να περιγράψει τον θυμό του πρωτοσέβαστου Αλεξίου, τον παρομοιάζει ως φίδι, που έχει διογκωθεί, αφού έφαγε⁹⁹. Παρατηρούμε

τον μετατρέπει δηλαδή σε άγριο ζώο που θα επιδιώξει να βλάψει τον γείτονά του: *Γείτων δ' ἀκούων καὶ φθόνου πολλοῦ γέμων, / ἔτριξε τοὺς ὀδόντας, ἔβρουχεν μέγα.*

95. Βίος Βασιλείου τοῦ Νέου V. 63. 10-17 (σημ. 83), 536: *ὡς κύνες προβαλλόμενοι καθάπερ μαχαίρας ὀξείας, καὶ ὡς πῦρ μαλθακὸν ἐξήπτοντο οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν, ὑπεδέδοντο δὲ καὶ τοὺς πόδας ἀκανθοφυέσιν ὑποδήμασιν οἴονεὶ ἐκ δέρματος ἀκανθοχοίρων σκολόπων μεστοῖς. [...] οἱ φθονεροὶ καὶ κατάλαλοι, οἱ φιλολοῖδοροι καὶ φλύαροι, οἱ συκοφάνται καὶ μανικοὶ, οἱ θηριώδεις τὸν τρόπον καὶ ἄσπλαγχοι.*

96. Μυτιληναίος, *Ποίημα* 36. 26-27 (σημ. 40), 31: *χολᾶς, γινώσκω, καὶ μέμνηνας ἀσχέτως / καὶ κάπρος οἶα πῦρ ὀρᾶς καὶ πῦρ πνέεις.*

97. Μιχαὴλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία*, ἐκδ. Ε. ΤΗ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, *Michaelis Attaliatae Historia* [CFHB 50], Αθήνα 2011, 193. 22-194. 2: *Ὡς δὲ τὸν ἄερα πλήττων μόνον ἐδείκνυτο καὶ ὄνος ἦν πρὸς λογικοὺς καὶ λογισμῷ κρείττονι κατεστρατηγημένους ὀγκώμενος, ὀργῇ καὶ θυμῷ τὴν ψυχὴν ἐκκαυθεὶς καὶ βακχικόν τι καὶ σειληνιακὸν πεφρονηκῶς, πῦρ ἐνήκε ταῖς παρακειμέναις οἰκίαις ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος μέχρι τῶν ἀναπλεομένων μερῶν τοῦ Στενοῦ.*

98. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις* (σημ. 51), 283. 13-17: *Ὅν ἀπὸ τῶν τειχῶν δὲ μόνον φαινόμενοι ἔργα γενναῖα ἐπεδείκνυτο καὶ Ἀνδρόνικον σκώμμασιν ἔπλυνον, μακελλάριον αὐτὸν ἀποκαλοῦντες καὶ κύνα φιλαίματον καὶ σαπρόγηρον καὶ κακὸν ἀθάνατον καὶ ἀνθρώπων Ἐριννὸν καὶ φιλογύνην καὶ Πρύηπον Τιθωνοῦ τε καὶ Κρόνου πολυετέστερον καὶ εἴ τι αἰσχιστον ἄλλο πρᾶγμα καὶ ὄνομα. Παρακάτω ο Χωνιάτης ασπάζεται αὐτὸν τον χαρακτηρισμό, ἀντλώντας ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς του Δαυίδ (58, 7), χαρακτηρίζοντας τον ἐπιπροσθέτως και ἀρκούδα 283. 23-24: *Λιμώττων δὲ ὡς κύων, Δαυιτικῶς εἶπεῖν ἐκ τοῦ μὴ ἔχειν τὸν καταθωνηθισόμενον περιεκύκλου τὴν πόλιν καὶ ὡς ἠπορημένη ἄρκτος ἐπιπορευόμενος [...].* Επίσης, βλ. και 292. 69-71.*

99. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, 229. 67-70: *Ὁ δὲ πρωτοσεβαστὸς Ἀλέξιος ἐκπάγλως ἐμαίνετο, τῷ ἰδίῳ πίσυνος κράτει καὶ τῇ παραδυναστεία τῆς δεσποίνης καταχρώμενος, ὥσπερ καὶ ὁ πολλὰ πολλὰκις ἐδηδοκῶς φάρμακα δράκων καὶ γενόμενος δυσαντίβλεπτος. Πρὸβλ. Ἰλιάδα, Χ 93-94: ὡς δὲ δράκων ἐπὶ χειρὶ ὀρέστερος ἄνδρα μένησι/ βεβρωκῶς κακὰ φάρμακα', ἔδω δέ τέ μιν χόλος αἰνός.*

την εικόνα της διόγκωσης εξαιτίας του θυμού¹⁰⁰, που συνέθεσε και ο Πίνδαρος για τον Αρχίλοχο¹⁰¹, να επανέρχεται στον Χωνιάτη.

2. Βιαιότητα

Παράλληλα με την οργή, η βιαιότητα ή αγριότητα είναι κατηγορίες που απευθύνονταν προσβλητικά σε ένα πρόσωπο. Ο Προκόπιος συσχετίζει τη συμπεριφορά της Θεοδώρας με αυτή του σκορπιού (*σκορπιαίνεσθαι*), για να δείξει την αγριότητα με την οποία η Θεοδώρα επετίθετο στις άλλες γυναίκες του ιπποδρόμου¹⁰². Τον σκορπιό αξιοποιεί και ο Χοιροσφάκτης, για να δείξει την αγριότητα των φρουρών του, όσο βρισκόταν εξόριστος¹⁰³. Ο βίαιος Κωνσταντίνος Ε΄ χαρακτηρίζεται από τον Θεοφάνη ως ένα παράλογο, αιμοβόρο και αγριότατο θηρίο¹⁰⁴. Οι οπαδοί του εικονομάχου αυτοκράτορα εμφανίζονται από τον Ιγνάτιο Διάκονο ως σμήνος μελισσών και άγριοι σαν λιοντάρια¹⁰⁵. Σε άλλο σημείο της *Χρονογραφίας*, ο Θεοφάνης χαρακτηρίζει ως άγριο θηρίο τον θησαυροφύλακα του Ιουστινιανού Β΄, διότι ήταν ανηλεής και αιμοβόρος και έφτασε στο

100. Πρβλ. *Λεξικό Τριανταφυλλίδη*, όπου λημματογραφούνται νεοελληνικές εκφράσεις που αξιοποιούν μεταφορικά την εικόνα της πλήρωσης για να δηλωθεί δυσαρέσκεια ή θυμός: σκάω: [...] 2α. αισθάνομαι υπερβολική δυσφορία, ψυχική ή οργανική, από κτ. που με πιέζει, με πνίγει ή απλώς με κουράζει: Μη σκας, όλα θα πάνε καλά! Έσκασε από τη ζήλια του. Μ' έσκασες πια! Είμαι σκασμένος, πολύ στενοχωρημένος. ΦΡ~ από το κακό* μου.

101. Για το απόσπασμα βλ. υπ. 48.

102. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 9, έκδ. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis opera omnia*, τ. 3, Leipzig 1963, 61. 3-5: ἐς μέντοι τὰς συνθεατρίας ἀγριώτατα εἰώθει ἐξ ἀεὶ σκορπιαίνεσθαι· βασκανία γὰρ πολλῆ εἶχετο.

103. Χοιροσφάκτης, *Ἐπιστ.* 21. 55-56, έκδ. G. KOLIAS, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice; biographie - correspondance (texte et traduction)* [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 31], Athen 1939, 103: ἦσαν θηριοτροφοῦντες ὀργὴν, οἱ δὲ κεκαρωμένοι θυμῷ· καὶ οἱ μὲν ὥσπερ σκορπίους ἀκρατισάμενοι.

104. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (σημ. 63), 413. 18-19: αὐτὸς γὰρ ὁ πανώλης καὶ ἐμβρόντητος αἰμοβόρος τε καὶ ἀγριώτατος θῆρ.

105. *Βίος πατριάρχου Ταρασίου*, 26. 5-7, έκδ. S. EFTHYMIADIS, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 4], Aldershot 1998, 100: ἰδοὺ τι σμήνος σφηκῶν, ἀνδρῶν φημι θυμολέοντων καὶ τῆς Κωνσταντίνου στρατολογίας καὶ λέσχης.

σημείο να μαστιγώσει την Αυγούστα Αναστασία¹⁰⁶. Στην βιαιότητα του Φωκά και του Κωνσταντίνου Ε΄ αναφέρεται και ο Μανασσής¹⁰⁷. Έτσι, ο Φωκάς χαρακτηρίζεται ως άγριο θηρίο¹⁰⁸, ενώ ο Κωνσταντίνος ως γέννημα έχιδνας, αμιόπτης λύκος, βορβοροφάγος χοίρος, σκορπιός και σκύλος¹⁰⁹. Στον Βίο της αγίας Ματρώνας, η αγία αναφέρει πως τα άγρια θηρία ίσως την σεβαστούν, αν όμως πέσει στα χέρια του συζύγου της, τότε αυτός θα της φερθεί χειρότερα από δαίμονες ή θηρίο¹¹⁰. Οι μοναχοί, τέλος, που επιτίθενται στον άγιο Συμεών τον νέο Θεολόγο χαρακτηρίζονται από τον αφηγητή ως θηρία, ως σκύλοι που γαβγίζουν και ως άγρια πρόβατα, για να δειχθεί η μανία τους και η απομάκρυνσή τους από τον άγιο ποιμένα¹¹¹.

Εμβληματικό πάντως ζώο για την βιαιότητα του υπήρξε για τους Βυζαντινούς ο αγριόχοιρος, ο οποίος συσχετίστηκε συχνά με τους εχθρούς του Βυζαντίου. Όπως ο κάπρος εισβάλλει στα χωράφια και τα καταστρέφει, έτσι οι βάρβαροι εισβολείς προκαλούν καταστροφές στην χριστιανική αυτοκρατορία και η παρουσία τους θεωρείται μαρφή¹¹².

106. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (σημ. 63), 367. 15-21: *καὶ ἐπέστησεν ἐπέικτην Στέφανον τὸν Πέρσην, σακελλάριον αὐτοῦ καὶ πρωτοεunuῆχον, κύριον καὶ ἐξουσιαστήν, λίαν ὄντα αἰμοβόρον καὶ ἀπηνῆ ὅστις ἀνηλεῶς τοὺς μὲν ὄπερας αἰκίξειν οὐκ ἤρκειτο, ἀλλὰ καὶ λιθοβολεῖν αὐτούς τε καὶ τοὺς τούτων ἐπιστάτας. τοῦ δὲ βασιλέως ἀποδημήσαντος, κατετόλμησεν ὁ ἄγριος θῆρ ἐκείνος καὶ τὴν αὐτοῦ μητέρα Ἀναστασίαν τὴν αὐγούσταν παιδικῶς δι' ἄβηνῶν μαστιγῶσαι.*

107. Για τους χαρακτηρισμούς του Μανασσή και τη γλώσσα που χρησιμοποιεί κατά προσώπων με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά στο έργο του *Σύνοψις Χρονική*, βλ. I. TAXIDIS, *Ekphraseis of persons with deviational behaviour in Constantine Manasses' Synopsis Chronike*, *Βυζαντινά* 35 (2017), 145-159.

108. *Σύνοψις Χρονική*, 3561, 3587, έκδ. O. LAMPSIDES, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum* [CFHB 36.1], Αθήνα 1996, 194-195: *τὸν θῆρα τὸν πικρόθυμον καὶ θῆρα τὸν ὀμόθυμον.*

109. *Σύνοψις Χρονική*, 4251-52· 4254· 4258· 4273, 231-232.

110. *Βίος αγίας Ματρώνας*, 14, έκδ. H. DELEHAYE, *AASS Novembris* 3, Brussels 1910, 798.

111. *Βίος Συμεὸν τοῦ νέου Θεολόγου*, 38. 12-15, 39. 2-3, 41. 19, έκδ. I. HAUSHERR, *Un grand mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicéas Stéthatos* [OC XII/45], Roma 1928, 50, 52, 54: *κραναγαῖς ἀσήμεσις καὶ ὀρημίατι φονικῶ κινήθεντες [...] ὥστε συλλαβεῖν καὶ ὡσεὶ θῆρες διασπαράξει αὐτόν [...] καὶ βλασφημίαις κυνῶν ὑλακτούντων μανίαν καὶ ἀναίδειαν ἐπεδείξαντο [...] πρὸ βραχέος ἀγριωθεῖσι προβάτοις.*

112. H. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Ο φράκτης, ο αγριόχοιρος και η άρκτος, στο: *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο* (σημ. 39), 210 κ.εξ. Για την αξιοποίηση των ζώων στον

3. Γαστρимаργία, σωματικό πάχος και μέθη

Η γαστρимаργία και το σωματικό πάχος μαζί με την μέθη αποτελούν *τόπους* του προσβλητικού λόγου ήδη από την αρχαιότητα. Η μέθη συνδέεται συχνότατα με ζωώδη χαρακτηριστικά: οι σύντροφοι του Οδυσσέα μετατρέπονται σε ζώα και φέρονται ως ζώα, αφού πιούν από το μαγικό ποτό της Κίρκης¹¹³. Ο Σωκράτης θεωρεί ζωώδη την γαστρимаργία και την φιλοποσία και μάλιστα, κατά την άποψή του, η μαγειρική και η ρητορική αποτελούν δύο μορφές κολακείας¹¹⁴. Για τη χριστιανική παράδοση, επίσης, η γαστρимаργία και η μέθη είναι αμαρτήματα. Αυτοί οι *τόποι* του προσβλητικού λόγου συνδέονται με άλλους, αφού θεωρείται πως κοινή πηγή τους είναι η αδυναμία του ατόμου να συγκρατήσει τα πάθη του και τις ορμές του και ως εκ τούτου εκπίπτει το επίπεδο του ζώου¹¹⁵. Συχνά, λοιπόν, τα ζώα χρησιμοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς για την έκφραση και αυτών των *τόπων*. Τον 7ο αιώνα ο Πισίδης συνθέτει, μάλλον κατά παραγγελία του πατριάρχη Σέργιου¹¹⁶, ένα ποίημα, με το οποίο επιτίθεται σε κάποιον Αλύπιο. Ο ποιητής επικεντρώνεται στον όγκο του Αλυπίου, ο οποίος παρομοιάζεται με μια άμορφη μάζα κρέατος.

προσβλητικό λόγο κατά των εξωτερικών εχθρών βλ. πιο κάτω. Πρβλ. και τη βουλγαρική πηγή *Razumnik - Ukaz* (12ος-14ος αι.), πιθανόν Βυζαντινής προέλευσης, όπου οι διάφοροι λαοί παρομοιάζονται με ζώα (λ.χ. οι Τούρκοι ως φίδια, οι Σαρακηνοί ως αγριόχοιροι, οι Έλληνες ως αλεπούδες κ.λπ.). Το κείμενο στο Α. MILTENOVA (έκδ.), *Razumnik-Ukaz. Tekstologichno prouchvane. Izdanie na teksta, Palaeobulgarica / Starobalgaristika* 4 (1986), 20-44. Μετάφραση του αποσπάσματος: Κ. PETKOV, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*, Leiden/Boston 2008, 534.

113. GILHUS, *Animals* (σημ. 5), 52.

114. Πλάτων, *Φαίδων*, 81e5-82a1· N. WORMAN, *Abusive mouths in classical Athens*, Cambridge 2008, 179.

115. M. HUMPHRIES, The lexicon of abuse: drunkenness and political illegitimacy in the late Roman world, στο *Humour, History and Politics* (σημ.19), 76-77 για την έλλειψη αυτοσυγκράτησης ως πηγή ψόγου, σχετικά με τη λαίμαργία και τη μέθη. Για το ίδιο θέμα τον 12ο αιώνα στο Βυζάντιο βλ. T. LABUK, Aristophanes in the Service of Nicetas Choniates - Gluttony, Drunkenness and Politics in the *Χρονική διήγησις*, *JÖB* 66 (2016), 127-151 και L. GARLAND, The Rhetoric of Gluttony and Hunger in twelfth - century Byzantium, στο W. MAYER - S. TRZICIONKA (επιμ.), *Feast, Fast and Famine: Food and Drink in Byzantium* [ByzAus 15], Brisbane 2005, 43-55.

116. Γεώργιος Πισίδης, *Εἰς Ἀλύπιον* (έκδ. TARTAGLIA, *Carmi* [σημ. 49]), 10, 458· Βλ. στο ίδιο 459, υπ. 2.

Όπως έχει παρατηρηθεί, ο βυζαντινός προσβλητικός λόγος συχνά επικεντρωνόταν σε ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό του αντιπάλου¹¹⁷. Ο Αλύπιος κρίνεται για την σωματική του κατάσταση και κατ' επέκταση για την λαίμαργία του. Η εικόνα που σκιαγραφεί ο Πισίδης είναι ζωώδης και ρητώς αναφέρει πως η κοιλιά του Αλύπιου μοιάζει με αυτή του βατράχου¹¹⁸, και σε άλλο σημείο παρομοιάζεται με σκαθάρι¹¹⁹. Οι *κάνθαροι* αποτελούν λογοτεχνικό τόπο που οι ρίζες του ανάγονται στην αρχαιότητα¹²⁰. Το σκαθάρι, μεταξύ άλλων ζώων, το συναντάμε και στο ποίημα του Κωνσταντίνου Ροδίου κατά του Θεοδώρου Παφλαγόνος¹²¹, αλλά και σε μία απάντηση του Ιωάννη Γεωμέτρη, στη διαμάχη του με τον Στυλιανό¹²². Στον *Βίο* των αγίων Δαυίδ, Συμεών και Γεωργίου, ο Μιχαήλ Β΄ εμφανίζεται να διαθέτει κτηνώδη όρεξη, παρά το ανθρώπινο σώμα του¹²³.

Η αύξηση του μεγέθους ως ζωώδες χαρακτηριστικό, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι μια εικόνα που από την αρχαιότητα περνάει στον προσβλητικό λόγο των βυζαντινών συγγραφέων. Ο Ψελλός αξιοποιεί την εικόνα αυτή, προκειμένου να ασκήσει πολιτική κριτική και να

117. M. D. LAUXTERMANN, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Texts and Contexts*, τ. 1, Wien 2019, 137.

118. Γεώργιος Πισίδης, *Εἰς Ἀλύπιον*, 66-68, 462: ὃ πλάσμα γαστροῦ συμφυῆς τοῖς βατράχοις / ὡς εἶθε κρανηγὴν μᾶλλον εἶχες βατράχον, / ἢ γαστροῦ ἐκφύσημα δυσφορομένης

119. Γεώργιος Πισίδης, *Εἰς Ἀλύπιον*, 79-83, 462: πάντων προεκθέουσα καὶ προκειμένη, / τυραννικῶς κρατοῦσα, μὴ κρατουμένη / σφαιροῖς γὰρ αὐτήν, εἶτα δεικνύεις κύβον, / ἢ στρόμβον ἀργόν, ἢ κύλινδρον κανθάρου, / ἢ χοιρακάνθου πυκνοκέντητον δέρας.

120. E. VAN OPSTALL (έκδ.), The pleasure of mudslinging: an invective dialogue in verse from 10th century Byzantium, *BZ* 108.2 (2015), 780.

121. Κωνσταντίνος Ρόδιος, *Πρὸς Θεόδωρον Εὐνοῦχον Παφλαγόνα*, 34, έκδ. P. MATRANGA, *Anecdota Graeca*, Roma 1850, 626.

122. Στο ποίημα που εκδίδει η VAN OPSTALL Pleasure, 775.11-12: Καὶ κάνθαροι πλάττουσι δῆθεν ὡς πόλους, / ἀλλ' ἔστιν αὐτοῖς κόπρος ἔργον, οὐ πόλος. Ο συγκεκριμένος Στυλιανός πιθανόν να είναι «λογοτεχνικό» πρόσωπο: E. VAN OPSTALL – M. TOMADAKI, *John Geometres: a Poet around the year 1000*, στο: W. HÖRANDNER – A. RHOBY – N. ZAGLAS, (επιμ.), *A Companion to Byzantine Poetry*, Leiden / Boston 2019, 203-204.

123. *Βίος αγίων Δαυίδ, Συμεών και Γεωργίου* (σημ. 84), 230. 18-20: ἀνήρ δὲ τὰ πάντα γαστρὶ καὶ ἡδονῇ χαριζόμενος καὶ σχεδὸν ἐν ἀνθρωπίῳ σώματι κτηνώδη ἀναστροφὴν καὶ δίαιταν ἐπιδειξάμενος.

περιγράψει τη διαφθορά στα χρόνια του Κωνσταντίνου Η'. Συνθέτει, λοιπόν, μια εικόνα που θυμίζει την αύξηση του μεγέθους που είδαμε στον Πισίδη, αλλά προηγουμένως και στον Πίνδαρο, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται ρητά σε ζωώδεις ιδιότητες¹²⁴. Αμέσως μετά όμως μιλάει για την αποθηρίωση του σώματος της πολιτείας και την μετατροπή των υπηκόων του κράτους σε τέρατα (εκατόγχειρες)¹²⁵.

Τέλος, στο ποίημα του Ψελλού, για έναν κρασοπατέρα, τον μοναχό Ιάκωβο, υπάρχουν τρεις χαρακτηρισμοί σχετικοί με ζώα. Ο Ιάκωβος, λοιπόν, χαρακτηρίζεται ως *διψάς*, ένα φίδι που όποιον δαγκώνει τον κάνει ακόρεστο, προκαλώντας του δίψα (στχ. 13), ως βόδι που πίνει κρασί χωρίς να παίρνει ανάσα (στχ. 140-141)¹²⁶ και τέλος, μαθαίνουμε πως όσο πίνει ο Ιάκωβος έχει βλέμμα ταύρου (στχ. 146)¹²⁷. Η ζωώδης φύση συνδέεται και εδώ με την άκρατη κατανάλωση, την χωρίς φραγμό επιθυμία. Η μορφή του ποιήματος –παρωδία εκκλησιαστικού κανόνα– παραπέμπει στο είδος της υμνογραφίας, όμως η περιγραφή του ζωώδους χαρακτήρα του Ιακώβου θυμίζει διονυσιακή σάτιρα, στις απαρχές της οποίας η παρουσία του ζώου υπήρξε έντονη¹²⁸.

124. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, VII, 53. 1-4, έκδ. D. R. REINSCH, *Michaelis Pselli, Chronographia* [Millennium – Studien 51], Berlin / Boston 2014, 232: *Οὗτος μὲν δὴ πρῶτος τὸ σῶμα τῆς πολιτείας κακοῦν τὲ καὶ ἐξογκοῦν ἤρξατο, τὰ μὲν ἐνίους τῶν ὑπηκόων χρήμασι καταπιάνας πολλοῖς τὰ δὲ ἀξιώμασι διογκώσας καὶ ὑπουλον αὐτοῖς καὶ διεφθαρμένην τὴν ζωὴν καταστήσας.*

125. Ψελλός, *Χρονογραφία*, VII, 55.14, 234.

126. Αυτή η εικόνα επανέρχεται και στον Χωνιάτη, όταν περιγράφει την αδηφαγία και την υπέρμετρη οινοποσία του Ιωάννη Καματηρού, χαρακτηρίζοντας τον ως βόδι που πίνει χωρίς ανάσα και ως πουλί που ορμά στο φαγητό, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* (σημ. 51), 114.25-23 και 114.30-115.1: *ὁ δὲ κύψας ὡς βοῦς τὸ ἄγγος ἐκένωσεν [...]* *ὄλας οὖν ἀροῦρας κατεδαπάνα καὶ θωδὸς ἀκριβέστερον ἐπεξήρχετο.*

127. Μιχαήλ Ψελλός, *Ποίημα 22*, έκδ. L. G. WESTERINK, *Michaelis Pselli Poemata*, Stuttgart/Leipzig 1992, 270-276.

128. Για σχολιασμό του ποιήματος βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Οἶνος ὁ Βυζαντινός. Ἡ ἄμπελος καὶ ὁ οἶνος στὴ βυζαντινὴ ποίηση καὶ ὑμνογραφία*, στο: *Ὁ Οἶνος στὴν ποίηση*, τ. 2β, Αθήνα 1995, 41 και P. ROILOS, *Amphoteroglossia: A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel*, Washington, D.C. 2005, 250. Για τους κρασοπατέρες, όπως ο Ιάκωβος, βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινός οινικός πολιτισμός. Το παράδειγμα της Βιθυνίας*, Αθήνα 2008, 67-75.

4. Φιλαργυρία

Ο Ιωάννης Λυδός παραδίδει ένα άσμα των δήμων του ιπποδρομίου, το οποίο στρεφόταν κατά του αυτοκράτορα Αναστασίου λόγω της φιλοχρηματίας του, απηχώντας αρχαίους συγγραφείς όπως τον Όμηρο, που αναφέρει την όλοῖν Χάρυβδιν (μ 113), και προσθέτοντας ότι οι κάτοικοι της Ευρώπης από την αρχαία εποχή διαβάλλονται για την φιλαργυρία τους¹²⁹. Ο Αναστάσιος, λοιπόν, περιγράφεται με μελανά χρώματα, και παρομοιάζεται με τα μυθικά τέρατα, την Σκύλλα και την Χάρυβδη, γιατί και αυτός κατασπαράσσει τα πάντα στο πέρασμά του¹³⁰. Συνδέεται στην περίπτωση αυτή η ζωώδης φύση και λαίμαργία με τον τόπο της φιλαργυρίας. Στο ίδιο έργο, κάποιος αξιωματούχος Καππαδόκης, συνονόματος του διαβόητου Ιωάννη που συχνά γίνεται δέκτης των επιθέσεων του Λυδού, περιγράφεται ως Κέρβερος καρχαρόδους, που άπεμασήσατο ολόκληρη την πόλη της Φιλαδέλφειας, την οποία ερήμωσε τόσο από χρήματα όσο και από ανθρώπους¹³¹. Μάλιστα, ο εν λόγω Καππαδόκης είχε επισκεφθεί την Φιλαδέλφεια με ένα στίφος από άγρια θηρία, δηλαδή μαζί με συμπατριώτες του Καππαδόκες¹³². Ο Λεύκιππος («λογοτεχνικός»

129. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν*, έκδ. Α. C. BANDY, *Ioannes Lydus. On powers or the magistracies of the Roman state*, Philadelphia 1983, 206. 1-4: διαβάλλονται γὰρ πρὸς τῶν ἀρχαίων οἱ τὴν Εὐρώπην οἰκοῦντες σχεδὸν ἅπαντες ἐπὶ φιλαργυρία, ἅμα κερδαίνοντες ἅμα δαπανῶντες τὰ περιγινόμενα αὐτοῖς, οἱ δ' Ἑπειρῶται μάλιστα, Σύρων ὄντες ἄποικοι. Πρβλ. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Λόγος 14*, έκδ. Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. 1, Αθήνα 1879, 226.3

130. *Περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν*, 204. 15-28: καὶ πολὺς ἦν λόγος ἀπληστίας κατηγορῶν τοῦ Ἀναστασίου, ὡς καὶ ἐλεγείας τινὰς ἐπὶ τοῦ ἵπποδρομίου ἀνατεθῆναι πρὸς τοῦ δήμου κατ' αὐτοῦ, εἰκόνας αὐτῷ σιδηρᾶς ἐπὶ τοῦ ἵπποδρομίου ἀνατεθείσης. οἱ δὲ στίχοι τοῦ λεγομένου παρὰ μὲν Ῥωμαίοις φαμῶσου, καθ' ἡμᾶς δὲ βλασφημίας, ὧδε· Ἐικόνα σοι, βασιλεῦ κοσμοφθόρε, τήνδε σιδήρου / στήσαμεν, ὡς χαλκῆς οὕσαν ἀτιμοτέραν, / ἀντὶ φόνου πενίης τ' ὄλοης, λιμοῦ τε καὶ ὀργῆς, / ἢ πάντα φθείρει σὴ φιλοχρημοσύνη. / γείτονα δὲ Σκύλλης ὄλοιν ἀνέθεντο Χάρυβδιν, / ἄγριον ὠμηστὴν τοῦτον Ἀναστάσιον. / δεῖδιθι καὶ σύ, Σκύλλα, τεαῖς φρεσί, μὴ σε καὶ αὐτὴν / βρώξῃ, χαλκεῖν δαίμονα κερματίσας.

131. *Περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν*, 222. 29-30: οὗτος ὁ Κέρβερος ὁ καρχαρόδους κοινὸς μὲν ἐτύγχανεν ἀπάντων ὄλεθρος, τὴν δ' ἐμὴν Φιλαδέλφειαν οὕτως εἰς λεπτὸν ἀπεμασήσατο, ὡς μετ' αὐτὸν ἔρημον οὐ χρημάτων μόνον ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπων γενομένην.

132. *Περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν*, 224. 5-6: στίφος θηρίων καὶ Καππαδοκῶν στρατὸν ἐπαγόμενος ἐνσκήπτει τῇ χώρᾳ. Γενικά η κακή φήμη ακολουθοῦσε τους Καππαδόκες από την αρχαιότητα. Πρβλ. τα επιγράμματα 237-238 του Δημόδοκου (6ος π.Χ.) και

επιστολογράφος από τις επιστολές του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη) φέρεται να ήταν σφόδρα φιλοχρήματος και γι' αυτό χαρακτηρίζεται *θηρίον*¹³³. Στον Σιμοκάττη συναντάμε, επίσης, κάποιον πλεονέκτη *καὶ τῶν λύκων ἀναιδέστερον*, αφού οι λύκοι τουλάχιστον, μόλις ικανοποιήσουν την πείνα τους, επιδεικνύουν εγκράτεια. Η φιλοχρηματία του εν λόγω προσώπου επίσης παρομοιάζεται με την ακόρεστη όρεξη του μέθυσου¹³⁴. Ο Φώτιος χαρακτηρίζει κάποιον αξιωματούχο ως ακόρεστο, που με ανοιχτό το στόμα καταπίνει ανθρώπους και περιουσίες¹³⁵. Για να γίνει πιο καυστικός ο Φώτιος, παρομοιάζει τον αξιωματούχο με ένα ψάρι, τον κέφαλο, που ζει σε ελώδη νερά¹³⁶, αλλά διαθέτει αυτοέλεγχο, ώστε ούτε σε νεκρά ζώα επιτίθεται, ούτε σε άλλους κεφάλους, σε αντίθεση με τον αποδέκτη της επιστολής, που δεν μπορεί να επιδείξει αυτοσυγκράτηση¹³⁷. Σε άλλη περίπτωση, ο αποδέκτης ποιήματος του Χριστόφορου Μυτιληναίου, κατηγορείται πως μένει με το στόμα ανοιχτό όταν αντικρίζει χρήματα, όπως ακριβώς η γάτα όταν βλέπει λίπος¹³⁸. Και πάλι, δηλαδή, παρατηρούμε, πως η φιλαργυρία συνδέεται με την έλλειψη αυτοσυγκράτησης και με την αδηφάγο διάθεση. Αυτή τη διάθεση επιθυμεί

ιδίως εκείνο που ο Καππαδόκης αποδεικνύεται πιο δηλητηριώδης και από *έχιδνα κακή*, Παλατινή Άνθολογία XI 237, έκδ. H. BECKBY, *Anthologia Graeca*, τ. 3, 2η έκδ., München 1968, 660, και στο *Iambi and Elegi Graeci*, τ. 2 (σημ. 54), Dem. 4, 57: *Καππαδόκην ποτ' έχιδνα κακή δάκνεν, αλλά και αυτή / κάτθανε γευσαμένη αίματος ιοβόλου*.

133. Σιμοκάττης, Έπιστ. 17. 3, έκδ. G. ZANETTO, *Theophylacti Simocatae Epistulae*, Leipzig 1985, 10.

134. Σιμοκάττης, Έπιστ. 52. 2-11, 29: *Όταν οί λύκοι μεγάλης περιτύχωσι θήρας και τῷ κόρῳ φιλοσοφήσωσιν ὡσπερ ἐγκράτειαν ἀσκοῦντες, ἀρνῶν ἔχουσι τὸ ἦθος, και τὸ ἄγριον πρὸς τὸ φιλόανθρωπον μεταβάλλουσι, και θαυμαστήν τινα δικαιοσύνην ὁ κόρος ἐκδιδάσκει τοὺς λύκους [...]. ἄλλά σὺ και τῶν λύκων τὸν τρόπον ἀναιδέστερον κέκτησαι, και μάλλον πλεονεκτικώτερον τὸ ἀκόλαστον ἔχεις, ὅταν ὁ χρυσὸς ὑπεραναβλύσῃ τῶν σῶν θησαυρῶν, ὡσπερ οί μέθυσοι. διψῶσι γὰρ ὅταν κορεσθῶσι τοῦ οἴνου, και σοφίζονται τῇ μέθῃ μέθης ἐπίτασιν*.

135. Φώτιος, Έπιστ. 278. 26-28, τ. II, Leipzig 1984, 230.

136. Φώτιος, Έπιστ. 278. 2, τ. II, 229.

137. Φώτιος, Έπιστ. 278. 15-18, τ. II, 230: *αὐτὸς σωφρονεῖ, και λιμοῦ και γαστροῦ και τοῦ κινουῦντος τὴν ὄρεξιν ἔξωθεν ἐπικρατεστέραν τὴν ἔμφυτον φιλοσοφίαν ἐπιδείκνυσιν. διὸ ἂν μὲν ἔτι ζῆ τὸ προκειμένον, οὐ φθείρειν τὸ ὁμόφυλον ἀνεχόμενος*.

138. Μυτιληναῖος, Ποίημα 134.1 (σημ. 40), 127: *Πρὸς μνάς κεχηνῶς ὡς γαλῆ τις πρὸς στέαρ*.

να αποτυπώσει και η Άννα Κομνηνή, αξιοποιώντας δύο ζώα τα οποία προκαλούν καταστροφές, την κάμπια και την ακρίδα, προκειμένου να χαρακτηρίσει τον Ροβέρτο και τον Βοημούνδο αντιστοίχως, αφού –όπως αναφέρει– ό,τι άφηνε ο ένας, το κατασπάραζε ο άλλος¹³⁹. Τέλος, αξίζει να γίνει μνεία σε ένα επεισόδιο που μας παραδίδει ο Ιωάννης Κίνναμος, αν και η προσβολή με χρήση ζώων σε αυτό είναι συγκαλυμμένη. Ο Ρενάλδος, δούκας της Αντιόχειας, επιθυμούσε να λάβει χρήματα από τον Λατίνο επίσκοπο της πόλης. Όταν ο τελευταίος αρνήθηκε, ο δούκας διέταξε να βασανιστεί ο επίσκοπος και έπειτα να αλειφθούν οι πληγές του με μέλι, αφήνοντάς τον στον ήλιο. Σφήκες, μέλισσες, μύγες και άλλα των αίμοβόρων ζωυφίων απομυζούσαν το αίμα του επισκόπου, που αναγκάστηκε τελικά να παραχωρήσει τον πλούτο του στον Ρενάλδο¹⁴⁰. Αν και ο δούκας δεν χαρακτηρίζεται προσβλητικά ως ζώο, είναι γεγονός πως ταυτίζεται με τα αιμοβόρα ζωύφια, αφού είναι αυτός που ουσιαστικά απομυζεί τον πλούτο του επισκόπου.

5. Λαγνεία

Η λαγνεία και η ακόρεστη σεξουαλική επιθυμία είναι ένας ακόμη τύπος του προσβλητικού λόγου που ανάγεται στην αρχαιότητα και ενισχύθηκε από τη χριστιανική θεολογία μέσα από έργα, όπως αυτό του Ευάγγελου. Η σεξουαλική επιθυμία από πολύ νωρίς έβρισκε την λογοτεχνική της έκφραση με τη βοήθεια των ζώων, γι' αυτό και ο Πλάτωνας παρομοίαζε το ερωτικό πάθος ενός εραστή για ένα αγόρι με την πείνα του λύκου¹⁴¹. Από τη βυζαντινή περίοδο χαρακτηριστικό είναι το σκωπτικό άσμα, που συντετέθη τον 6ο αιώνα, για τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο, το οποίο απηχεί τη σκληρότητα του τελευταίου και εκφράζει την αγανάκτηση για

139. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς Ι, 14.4, εκδ. D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40.1], Berlin 2001, 48. 43-45: βρούχους άντικρος και ακρίδας εἶπεν ἂν τις αὐτούς, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱόν· τὰ γὰρ κατάλοιπα Ῥομπέρτου ὁ τούτου υἱὸς Βαῖμοῦντος προσεπενείματο καὶ κατέφαγεν.

140. Κίνναμος, Ἐπιτομή, IV, έκδ. A. MEINEKE, *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* [CSHB], Bonn 1836, 181.15-182.3.

141. Πλάτων, Φαῖδρος, 241d1: ὡς λύκοι ἄρνας ἀγαπῶσιν, ὡς παῖδα φιλοῦσιν ἐρασταί. ΚΝΟΥΣΤ, *Abandoned to Lust* (σημ. 19), 47 και ΚΟΝΣΤΑΝ, *Emotions* (σημ. 25), 58 για την έλλειψη αυτοσυγκράτησης ως πηγή σεξουαλικού ψόγου και ως ένδειξη εκθήλυνσης του ατόμου.

την βιαιότητα της εξουσίας του¹⁴². Ο Μαυρίκιος πρώτα παρομοιάζεται με κόκορα που διαθέτει ακόρεστη σεξουαλική επιθυμία –νύξη ίσως για τα πολλά τέκνα του αυτοκράτορα¹⁴³, ενώ στη συνέχεια όσοι εύχονται στον θεό να τον θανατώσει (δὸς αὐτῷ κατὰ κρανίου), θα θυσιάσουν ένα βόδι ως ευχαριστία, προφανώς συσχετίζοντας τον αποκεφαλισμό του Μαυρικίου με την σφαγή του βοδιού¹⁴⁴.

Πολλά παραδείγματα εντοπίζονται και στην αγιολογική γραμματεία. Ο άγιος Βασίλειος ο Νέος χαρακτηρίζει ως γαιδάρους και μουλάρια τους πόρνους και τους μοιχούς, αλλά και άλλες κατηγορίες αμαρτωλών¹⁴⁵. Στον Βίο του αγίου Ιωαννικίου διαβάζουμε για την περίπτωση κάποιας γυναίκας, που έχοντας καταληφθεί από το πνεύμα της πορνείας, παρομοιάζεται με αγριογούρουνο και εξαιτίας της ερωτικής της επιθυμίας αναπαράγει ήχους ζώων, όπως ο σκύλος, ο ταύρος, ο γάιδαρος και το φίδι¹⁴⁶. Παρομοίως, σε άλλο αγιολογικό κείμενο, ο δαίμονας με μορφή

142. H. G. BECK, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, 26 [=H. G. BECK, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδου Λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, Αθήνα 1999, 65].

143. LAUXTERMANN, *Poetry* (σημ.117), 130-131 για σχολιασμό του ποιήματος.

144. Για τους ιστοριογράφους που παραδίδουν το στιχούργημα και για το κείμενο του βλ. –α. P. MAAS, *Metrische Akklamationen der Byzantiner*, *BZ* 21 (1912), 34. –β. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Δημόδη βυζαντινά ἄσματα, Λαογραφία* 3 (1911-12), 632 [=ΤΟΥ ΙΔ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα* Δ', Αθήνα 1980-85, 198-199] –γ. M. J. JEFFREYS, *The Nature and Origins of the Political Verse*, *DOP* 28 (1974), 188, υπ. 242 –δ. πιο πρόσφατα G. HORROCKS, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, 2η έκδ., Chichester 2010, 328-329. Εδώ το κείμενο όπως το εκδίδει ο MAAS: *Εὔρηκε τὴν δάμαλιν ἀπαλὴν καὶ τρυφερὰν, / καὶ ὡς τὸ καινὸν ἀλεκτόριν ταύτη πεπήδηκε, / καὶ ἐποίησε παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα / καὶ οὐδεὶς τολμᾷ λαλῆσαι, ἀλλ' ὄλους ἐφίμωσεν / ἄγιε μου ἄγιε, φοβερὸ καὶ δυνατὲ, / δὸς αὐτῷ κατὰ κρανίου, ἵνα μὴ ὑπεραίρηται, / γὰγὼ σοὶ τὸν μέγαν βοῦν προσαγάγω εἰς εὐχήν.*

145. *Βίος Βασιλείου τοῦ Νέου* I, 13.6-8 (σημ.83), 88: Πολλοὺς οὖν πόρνους, μοιχοὺς, μαλακοὺς, ἐπίορκους, φαρμάκους, ἀδίκους καὶ πλεονέκτας τῷ ἐλεγκτικῷ αὐτοῦ καὶ θεῷ λόγῳ σῶφρονας ἀπετέλει, ὄνους αὐτοῦς ἀποκαλῶν καὶ ἡμίονους.

146. *Βίος Ἰωαννικίου* (σημ.81), 27.5-7 13-15, 381-382: *καθάπερ ὅς ἄγριος, ἐν ταῖς ἐρημίαις περιπλανομένη ἠῶλιζετο· καὶ ἦν ἰδεῖν θαῦμα ἐξαισίον λογικὴν φύσιν τὰ τῶν ἀλόγων ἔργα διαπραττομένην [...] Ποτὲ μὲν γὰρ ὑλακτοῦσα, ὡς κύων ἀνέκραζεν, ποτὲ δὲ ὡς ταῦρος ἐμυκάτο, καὶ πῆ μὲν ὠγκεῖτο ὡς ὄνος, πῆ δὲ ὡς ὄφις βιαίοις συριγμοῖς ἀπήχευ.* Για το επεισόδιο βλ. A. KAZHDAN, *Byzantine Hagiography and Sex in the Fifth to Twelfth Centuries*, *DOP* 44 (1990), 141. Δαίμονες που αναπαράγουν θορύβους ζώων συναντάμε και στον Βίο τοῦ ἀγίου Σάββα (σημ.78), 110. 22-25.

φιδιού τυλίγεται γύρω από μια όμορφη γυναίκα και την οδηγεί σε βακχική μανία, κάνοντάς την να ουρλιάζει σαν σκύλος¹⁴⁷. Σε αυτά τα επεισόδια, βέβαια, δεν εντοπίζεται προσβλητικός λόγος με τη χρήση κάποιου ζώου εναντίον προσώπου. Η συσχέτιση, όμως, ενός τόπου του προσβλητικού λόγου με ζωώδεις ιδιότητες είναι προφανής.

6. Καταλαλιά, συκοφαντία, λοιδορία

Η εκτόξευση προσβολών μπορεί να ήταν προσφιλής στους Βυζαντινούς, όμως ήταν γνωστό από την αρχαιότητα πως αυτό δεν ήταν πάντοτε ακίνδυνο. Συχνά αυτός που εκφέρει τον προσβλητικό λόγο μπορεί να ταυτιστεί από το ακροατήριο με τις αξίες και τις ποιότητες που αποδίδει στον αντίπαλό του. Για τον λόγο αυτόν οι ιαμβογράφοι χρησιμοποιούσαν συχνά ένα λογοτεχνικό «προσωπείο»¹⁴⁸, ενώ οι αρχαίοι θεωρητικοί συνιστούσαν μετριοπάθεια και ο Αριστοτέλης είχε προτείνει ο ρήτορας να ομιλεί διά στόματος κάποιου άλλου, όταν επρόκειτο να επιχειρήσει σφοδρή επίθεση εναντίον ενός αντιπάλου¹⁴⁹. Η συμβουλή των αρχαίων

147. Μιχαήλ Ψελλός, *Βίος αγίου Αύξεντίου*, 1.749-752, έκδ. E. A. FISHER, *Michaelis Pselli orationes hagiographicae*, Stuttgart 1994, 40: *καὶ ὄφραως ὑπεδύετο θέαν καὶ τῷ σώματι τῆς παραφόρου περιεπλέκετο· ἡ δὲ ταραττομένη τῷ πράγματι, εὐθὺς ἀνεσοβεῖτό τε καὶ ἀνεβακχεύετο καὶ λαλήσῃ τι προθυμουμένη, ὕλακην μόνην ἠφίει κυνός.*

148. Βλ. την περίπτωση του Καλλίμαχου, όπου κρυπτόμενος πίσω από το «προσωπείο» του Ιπώνακτα «απελευθερώνεται από την ευθύνη του ψόγου», M. FANTUZZI - R. HUNTER, *Ο Ελικώνας και το Μουσείο: Η ελληνιστική ποίηση από την εποχή του Αλεξάνδρου έως την εποχή του Αυγούστου*, μτφρ. Δ. ΚΟΥΚΟΥΖΙΚΑ - Μ. ΝΟΥΣΙΑ, Αθήνα 2005 [M. FANTUZZI - R. HUNTER, *Muse e modelli: La poesia ellenistica da Alexandro Magno ad Augusto*, Roma/Bari 2002], 32 κ.εξ. Ο Αρχίλοχος, επιπρόσθετα, κάνει χρήση των μύθων με ζώα, προκειμένου να επιτεθεί στον αντίπαλό του, τον Λυκάμβη, ενώ παρομοιάζει και τον εαυτό του με αλεπού. Προσβάλλον και προσβαλλόμενος φορούν το προσωπείο του ζώου: Arch. Fragm. 174, 181, 185, 187, έκδ. M. L. WEST, *Iambi and Elegi Graeci* [σημ. 54], τ. 1, Oxford 1971, 66, 69, 71-72. C.A. ΖΑΦΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ethics in Aesop's Fables: The Augustana Collection*, Leiden/Boston/Köln 2001, 14-15 και υπ. 45 για βιβλιογραφία σχετικά με τον μύθο στον Αρχίλοχο.

149. Αριστοτέλης, *Ῥητορική*, 3.17.16: *περὶ μὲν οὖν πίστεων ταῦτα. εἰς δὲ τὸ ἦθος, ἐπειδὴ ἔνια περὶ αὐτοῦ λέγειν ἢ ἐπίφθονον ἢ μακρολογίαν ἢ ἀντιλογίαν ἔχει, καὶ περὶ ἄλλου ἢ λοιδορίαν ἢ ἀγροικίαν, ἕτερον χρὴ λέγοντα ποιεῖν, ὅπερ Ἰσοκράτης ποιεῖ ἐν τῷ Φιλίππῳ καὶ ἐν τῇ Ἀντιδόσει, καὶ ὡς Ἀρχίλοχος ψέγει: ποιεῖ γὰρ τὸν πατέρα λέγοντα περὶ τῆς θυγατρὸς ἐν τῷ ἰάμβῳ χρημάτων δ' ἄελπτον οὐθέν ἐστιν οὐδ' ἀπόμοτον, καὶ*

ρητόρων ενισχύεται και από τη χριστιανική διδασκαλία, κατά την οποία οι λοίδοροι και οι συκοφάντες δεν θα κληρονομήσουν την βασιλεία των ουρανών¹⁵⁰. Επιπρόσθετα, ο Ιωάννης της Κλίμακος θεωρεί την καταλαλιά ως ένα από τα πάθη που οφείλει να ξεπεράσει ο χριστιανός και προτρέπει μάλιστα να μην επικρίνεται ευθέως το αξιόμιμτο πρόσωπο, αλλά ο προσβάλλον να κατηγορεί τον αντίστοιχο δαίμονα ως υπαίτιο του παραπτώματος του αντιπάλου¹⁵¹. Έτσι, διαθέτουμε μια σειρά από χωρία, όπου κάποιο πρόσωπο ψέγεται, ακριβώς επειδή είναι λοίδορος, συκοφάντης ή προσβλητικός. Τα ζώα αξιοποιούνται και σε αυτή την περίπτωση δημιουργικά από τους Βυζαντινούς συγγραφείς.

Ο Χοιροσφάκτης στις επιστολές του προς τον αυτοκράτορα Λέοντα C' συχνά αποκαλεί, μεταξύ άλλων εντυπωσιακών ύβρων, τους κατηγορούς του ως ζώα¹⁵²: *χοίροι, κέμφοι, δίποδα πρόβατα, βοσκηματώδη ανδράρια, βληχήματα*¹⁵³. Ο Κεκαυμένος συστήνει ποτέ να μην φανερώσεις το λάθος κάποιου δημόσια, γιατί όλοι θα σε θεωρούν φίδι¹⁵⁴, ενώ και ο Βουένιος αναφέρεται σε κάποιον συκοφάντη ως φίδι, που τη γλώσσα του την ακόνισε ο διάβολος¹⁵⁵. Σε άλλες περιπτώσεις ο σκορπιός, ως

τὸν Χάρωνα τὸν τέκτονα ἐν τῷ ἰάμβῳ οὗ ἀρχὴ «οὔ μοι τὰ Γύγεω», καὶ ὡς Σοφοκλῆς τὸν Αἴμινα ὑπὲρ τῆς Ἀντιγόνης πρὸς τὸν πατέρα ὡς λεγόντων ἑτέρων.

150. Κορ. Α', 6. 9-10: *ἢ οὐκ οἴδατε ὅτι ἄδικοι θεοῦ βασιλείαν οὐ κληρονομήσουσιν; [...] οὐ λοίδοροι, [...].* Ψαλμ. 100, 5: *τὸν καταλαλοῦντα λάθρα τὸν πλησίον αὐτοῦ, τοῦτον ἐξεδίωκον* Κατὰ Ματθαῖον 7, 1: *Μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε* Α' Πετρ. 3, 9 *μὴ ἀποδιδόντες κακὸν ἀντὶ κακοῦ ἢ λοιδορίαν ἀντὶ λοιδορίας.*

151. Ιωάννης της Κλίμακος (σημ. 74) Γ', 845: *Εἴ τις καταλαλιᾷς πνεῦμα νικῆσαι βούλεται, μὴ τῷ παίοντι, ἀλλὰ τῷ ὑποβάλλοντι δαίμονι τὴν μέμψιν ἐπιγραφέτω.*

152. Χοιροσφάκτης, Ἐπιστ. 24. 3-4 (σημ. 103), 117: *Μέχρι τίνος, ὃ δέσποτα, χοίρων οὐκ ἀνθρώπων ὀμίγηριν, τὴν τῶν κατηγορῶν φημί ψευδῆ πανήγυριν, ἀκούση* Ἐπιστ. 24. 32, 119: *τὰ λιβυκὰ θηρία* Ἐπιστ. 25. 26, 121: *τὰ προβατώδη καὶ βοσκηματώδη ανδράρια* Ἐπιστ. 25. 30-31, 123: *οἱ κέμφοι, τὰ δίποδα πρόβατα, τὰ βληχήματα, τὰ βοσκήματα.*

153. Ο κέμφος (ἢ κέπφος) εἶναι εἶδος πουλιού, που ἀναφέρεται μεταφορικά και ἀπὸ τον Αριστοφάνη, *Εἰρήνη*, στ. 1067, και *Πλοῦτος* 912, ενώ και τα βληχήματα (= φωναὶ προβάτων) φαίνεται να ἀπηχούν τον Αριστοφάνη, *Πλοῦτος*, 293, 297.

154. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν* (σημ. 50), 4, 126. 18-19: *εἰ δὲ δημοσιεύσεις αὐτό, ἔκτοτε πάντες φεύξονται ἀπὸ σοῦ ὡς ἀπὸ ὄφως.*

155. Βουένιος, *Ἔγλη Ἱστορίας Α'*, 22. 15-18, ἐκδ. P. GAUTIER, *Nicephori Bryennii Historiarum Libri Quattuor* (CFHB 9), Brussels 1975, 84: *Ἄνδρα τινὰ θρασύστομον εὐρηκῶς καὶ ἡνονηκῶς τὴν γλῶτταν αὐτοῦ ὡσεὶ ὄφως κατὰ τῆς γενναίας τούτων μητρὸς καθοπλίζει· συκοφαντίαν συρράψας τινὰ ψεύδους ἔκγονον καὶ γράμματα συμπλασάμενος [...].*

δηλητηριώδες ζώο, σχετίζεται με τον συκοφάντη¹⁵⁶. Στον Βίο του αγίου Θεοκλήτου οι νέοι που χλευάζουν τον άγιο χαρακτηρίζονται ως γελοίοι και καταγέλαστοι, που δεν μπορούν να πλήξουν τον άγιο, όπως ένα κουνούπι δεν μπορεί να ανησυχήσει έναν ελέφαντα¹⁵⁷.

7. Δειλία

Η δειλία είναι ένας ακόμη κοινός τύπος του προσβλητικού λόγου των Βυζαντινών, που εκφράστηκε με τη χρήση ζώων. Ένα ζώο που συχνά συνδέεται με τη δειλία στα βυζαντινά κείμενα είναι ο λαγός¹⁵⁸. Ο Σιμοκάττης, στην *Ιστορία* του, αναφέρει πως η δειλία του στρατηγού Κάστου μεταδόθηκε στους στρατιώτες, που έμοιαζαν με λαγούς και με ελάφια, τρέχοντας άτακτα για να ξεφύγουν¹⁵⁹. Ο Ατταλειάτης σημειώνει, πως ο Πετсенέγκος ηγεμόνας Σελτέ ηττημένος τρέχει να κρυφτεί στο

156. Μαυρόπουλος, *Επίγρ.* 53. 1-4, έκδ. P. DE LAGARDE, *Joannis Euchaïtorum Metropolitanæ quæ in codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, Göttingen 1882 (ανατ. 1979), 28: Ἄνθρωπε, ὄψον ἃ κρατεῖς τε καὶ βλέπεις / δεινὸς γὰρ αὐτοῖς ἐγκάθηται σκορπίος, / ἰοῦ φέρων ὄλεθρον ἀνθρωποκτόνου. / τὸ κέντρον ἦρε μὴ σε πλήξῃ καιροῖαν. Σχολιασμοὶ των ποιημάτων και διορθώσεις στο κείμενο της έκδοσης από τους F. BERNARD – C. LIVANOS, (σημ. 40).

157. *Βίος αγίου Θεοκλήτου*, 11. 39-41, έκδ. ΠΟΛΕΜΗΣ – ΜΙΝΕΒΑ, (σημ. 81), 516: τῶν γελοίων ἐκείνων, μᾶλλον δὲ καταγελάστων νέων καὶ τῆς ἀναισχύντου μοκίας καὶ χλεύης τοσαῦτα φροντίζων ἦν, ὅσα καὶ κώνωπος Ἰνδικὸς φασιν ἐλέφας.

158. Οππιανός, *Κυνηγητικά Α΄*, 165, έκδ. A. W. MAIR, *Oppian, Colluthus, Tryphiodorus*, Cambridge 1928 (ανατ. 1963), 18: δειμαλέος πτώξ Μανασσής, Ἡθικὸν ποίημα, έκδ. E. MILLER, *Poème moral de Constantin Manassès, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 9 (1875), 34.73: πτώξ ὢν περίφοβος, δειλὸς-Ἠσύχιος, *Λεξικόν, γράμμα π*, 4183, έκδ. P. A. HANSEN, *Hesychii Alexandrini Lexicon τ. 3 (Π-Σ)*, Berlin/New York 2005: πτάξ πτάκις. πτώξ. δειλός. 4265 πτώξ λαγός. ἀπὸ τοῦ κατεπτηχέναι. ἢ ταπεινόν. Ευστάθιος, *Σχόλια στην Ιλιάδα*, έκδ. M. VAN DER VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. 2, Leiden 1976, 165.10-12: Καὶ ὄρα ὅτι οὐ λέγει πτήσσειν ἀλλὰ πτώσσειν, ἐξ οὗ καὶ τὸ πτωσκάζειν καὶ πτώξ λαγός.

159. Σιμοκάττης, *Ιστορία*, II, 12 έκδ. C. DE BOOR, *Theophylacti Simocatae historiae*, Leipzig 1887 (ανατ. 1972), 93. 25-28: περισχίζεται δὲ παρὰ τὸ σύνταγμα, καὶ ἄλλος ἄλλῃ, ὡς εἶχε δειλίας, ἐτρόπετο, καὶ οἷα πτώκεις τινες ἢ νεβροὶ κυνηγέτου ἐπιβουλάς παρωθοῦμενοι πρὸς τὰ τέμνη παρεκρύπτοντο. Η συσχέτιση του ελαφιού με τη δειλία γίνεται και από τον Αριστοτέλη, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν*, 488b. 15.

δάσος σαν λαγός¹⁶⁰, ενώ ο Κεκαυμένος αποδίδει καρδιά λαγού στους Βούλγαρους, μεταξύ άλλων χαρακτηρισμών¹⁶¹.

Στον Βίο του πατριάρχη Νικηφόρου ο ίδιος ο άγιος παρομοιάζεται με λιοντάρι, αλλά οι αντίπαλοι του αναφέρονται ως τσακάλια και αλεπούδες λόγω της δειλίας τους¹⁶². Σε άλλη περίπτωση διαβάζουμε πως ο Λέων Ε΄ κατηγορεί ως δειλό τον Μιχαήλ Α΄, λέγοντας πως ένα ελάφι ηγείται των λεόντων, στοχοποιώντας έτσι και τις ηγετικές ικανότητες του αυτοκράτορα¹⁶³. Ο Δαυίδ Κομνηνός κατά την άτακτη φυγή του από τη Θεσσαλονίκη σχεδόν πέταξε από τα τείχη της πόλης, όχι όμως σαν αετός που είναι μεγαλοπρεπές ζώο, αλλά σαν πουλερικό¹⁶⁴, ενώ ο Χωνιάτης μεταχειρίζεται το ελάφι, για να του αποδώσει την κατηγορία της δειλίας¹⁶⁵.

160. Ατταλειάτης, *Ιστορία* (σημ. 97), 53.30: *φυγὰς ὄχρητο βαθεία τινὶ ὕλη ὥσπερ τις πτώξ*. Ως λαγός που τρέχει να κρυφτεί στο δάσος χαρακτηρίζεται και ο Νικηφόρος Βρουένιος: Ατταλειάτης, *Ιστορία*, 202. 4-5: *οὐδὲν γενναῖον ἐπιδειξάμενος, ἀλλ' ὥσπερ τις πτώξ ἐν ὕλῃ*. Για το χωρίο βλ. L. R. CRESCI, *Cadenze narrative e interpretazione critica nell'opera storica di Michele Attaliata*, *REB* 49 (1991), 201.

161. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν* (σημ. 50), 75, 270. 5-7: *εἰσὶ καὶ δειλοὶ πάνυ λαγῶν ἔχοντες καρδίαν, θράσος δὲ ἔχοντες καὶ τοῦτο ἀπὸ δειλίας*.

162. Ιγνάτιος Διάκονος, *Βίος Νικηφόρου*, έκδ. C. DE BOOR, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig 1880, 214. 27-31: *ἄτε γὰρ θῶες καὶ κερδάλια καὶ εἴ τι ζῶον ἐπὶ δειλία περιβλεπτον τὰ τῶν λεόντων οὐχ ὑφίσταται προσβλέπειν σκιρτήματα, ἀγαπᾷ δὲ λίαν μηδὲ τῆς πόρρωθεν αὐτῶν ἐρευγῆς ἐπισθεῖσθαι τὸ σύνολον, ἥκιστα συντελοῦσης εἰς θάρσος καὶ γενναιοῦτητα*. Βλ. στο ίδιο και 212. 13-17.

163. *Συνεχιστές Θεοφάνη*, Α΄, 6.49-51, έκδ. J. M. FEATHERSTONE – J. SIGNED-CODOÑER, *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Libri I-IV* [CFHB 53], Berlin/Boston 2015, 26: *βλάσφημὰ τινὰ ὄριπτεῖν κατὰ τοῦ βασιλέως ἠνάγκαζε, καὶ μὴ ἂν ἔλαφον, ἐκεῖνο δὴ τοῦ μύθου, ἠγεῖσθαι λεόντων καλὸν ἔλεγεν εἶναι*.

164. Ευστάθιος, *Ἄλωση Θεσσαλονίκης* (σημ. 53), 10. 29-31: *τοῦτο καὶ μόνον ἀνδρισάμενος, ὅτι μὴ διὰ σαργάνης ἐχαλάσθη σχολαίτερον, ἀλλὰ μικροῦ κατεπετάσθη, ὡσεὶ καὶ βοσκηματῶδες πτηνὸν ἐπὶ νομῆν οὐ γὰρ δήπου ὡσεὶ καὶ τι ἀετῶδες ἐπὶ ἄγραν εὐγενῆ*. Ο Ευστάθιος επιχειρεῖ να αντιπαραβάλλει την φυγή του Δαυίδ από την Θεσσαλονίκη με την φυγή του αποστόλου Παύλου από τη Δαμασκό, βλ. J. R. M. JONES, *Eustathius of Thessaloniki. The Capture of Thessaloniki* [ByzAustr 8], Canberra 1988, 166.

165. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* (σημ. 51), 298. 16-17: *ὁ καὶ γυναικῶν θηλύτερος καὶ τῶν ἐλάφων δειλότερος*.

8. Δολιότητα, πονηριά

Συμβολικά χρησιμοποιούνται τα ζώα, για να δειχθεί η πονηριά και η δολιότητα ενός προσώπου. Ο Προκόπιος χαρακτηρίζει την Αντωνίνα πονηρή σαν σκορπιό, γιατί ήξερε να κρύβει την οργή της, περιμένοντας την κατάλληλη ευκαιρία¹⁶⁶. Ο αχάριστος φίλος είναι κάποιος που έχει ανθρώπινη μορφή, αλλά μέσα του κρύβει ένα φίδι, γράφει ο Φώτιος, μεμφόμενος τον σπαθάριο Ιωάννη¹⁶⁷. Όπως έχουμε αναφέρει, ο προσβλητικός λόγος στο έργο του Κεκαυμένου αποκτά μεταφορικά μια διάσταση υλική, νοείται ως κάτι το απτό. Όσον αφορά την πονηριά, λοιπόν, και πιο συγκεκριμένα τον πονηρό φίλο, ο Κεκαυμένος αναφέρει πως πρόκειται για ένα φίδι. Το φίδι βγάζει από το στόμα του δηλητήριο, ενώ ο πονηρός φίλος παραπλανητικά και επίβουλα λόγια¹⁶⁸. Παρομοίως και ο Ψελλός παρομοιάζει με φίδι που κινείται στο σκοτάδι έναν λοίδορον *ρίψαντα χάρτην, κάποιον δηλαδή που τον συκοφάντησε με ένα ανώνυμο κείμενο*¹⁶⁹. Και ο Νικήτας Χωνιάτης, για να δηλώσει τη διπροσωπία του Ιωάννη Καματηρού, τον παρομοιάζει με φίδι, που διαθέτει διχαλωτή γλώσσα και συκοφαντεί με δολιότητα¹⁷⁰. Στο ίδιο έργο, πάντως, η

166. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 1 (σημ. 102), 10. 4-5: *ἦν γὰρ σκορπιώδης τε καὶ ὀργὴν σκοτεινὴ*. Ο Προκόπιος, όπως είδαμε, σε άλλο σημείο της αφήγησής του συσχετίζει και τη Θεοδώρα με τον σκορπιό, αλλά η σύνδεση εκεί αφορά στην αγριότητα της αυτοκράτειρας.

167. Φώτιος, *Ἐπιστ.* 80. 2-4, τ. I, 121: *Οὐκ ἐλύπησας ὅτι ἠπάτησας, καὶ συχνὸς ὁ χρόνος ἐξ οὗ τὸν ὄφιν ὑπ' ἀνθρώπου μορφή κατεῖχες κρυπτόμενον, ἀλλ' ὅτι κακὸς ἐφάνης καὶ φίλων ἐχθρός, καιροῖς δουλεύων καὶ ἀπάτη ἐπερειδόμενος*.

168. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν* (σημ. 50), 65, 242. 10-12: *ὄφιν ἔχειν φίλον καὶ πονηρὸν ἄνθρωπον ἐν καὶ ταυτὸν ἐστίν· ἐκ στόματος γὰρ ἀμφοτέρων ἐξέρχεται ἰὸς θανατηφόρος*. Το φίδι συμβολίζει τον εχθρό σύμφωνα με το *Ὀνειροκριτικὸ* του Αχμέτ, 281. 1-3, έκδ. F. DREXL, *Achmetis Oneirocriticon*, Leipzig 1925, 228.

169. Μιχαήλ Ψελλός, *Or.* 7. 19-22 (σημ. 40), 22: *καὶ ὁ μὲν ὄφιν προσεργύσας εἶτα δακῶν αὐθις ὑπέσεισι τὴν χειάν, σὺ δὲ οὐδὲ τοσοῦτον τοῦ φωλεοῦ προελήλυθας οὐδ' ὀπισθεν βαλὼν ἀπελήλυθας, ἀλλ' ὑπὸ σκότῳ που κατὰ τῆς σκιᾶς ἡμῶν ψηφισάμενος*. Για το εν λόγω έργο βλ. S. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *Michael Psellos. Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge 2013, 140-144.

170. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις* (σημ. 51), 111. 43-112. 49: *καὶ δεινὸς ὢν καττύσαι δόλους καὶ δικροῶν εὐτυχῶν γλώτταν, ὁποῖαν ὄφιν ὁ ψίθυρος καὶ ἀρχέκακος, φιλία ὑποκλέπτει τὸν ἄνδρα καλῶ πράγματι συσσιάζων ἄτοπα διαβούλια καὶ δηλητηρίον σκύφον περιχειλῆ ἀγάπης μέλιτι περιχρίων. ἀμέλει τοι καὶ ἄλλα λέγων καὶ διανοούμενος ἕτερα καὶ χεῖλεσι μὲν τιμῶν τῇ δὲ καρδίᾳ πόρρω πλαζόμενος ἐλελήθει τὸν*

διγλωσσία και η υποκρισία του Βονιφάτιου οδηγούν τον Χωνιάτη να τον χαρακτηρίσει νυφίτσα¹⁷¹.

Εκτός από το φίδι και τη νυφίτσα, ένα άλλο ζώο που συχνά συνδέθηκε με την πονηριά είναι η αλεπού¹⁷². Κάποια πόρνη, στον *Βίο* του Ανδρέα Σαλού, αποκαλείται αλεπού, γιατί προσπαθεί να σαγηνέψει έναν νέο, ο οποίος παρομοιάζεται μάλιστα με όρνιθα, κατεξοχήν θήραμα της αλεπούς¹⁷³. Στον *Βίο* του Στεφάνου του Νέου, όταν ο Λέων Γ' αναλαμβάνει την εξουσία, μεταξύ άλλων χαρακτηρισμών, ο αφηγητής τον παρουσιάζει σαν να είναι μεταμφιεσμένος σε αλεπού¹⁷⁴. Σε άλλο έργο, ο έπαρχος Λυσίας που διώκει τον άγιο Ευγένιο παρομοιάζεται με αλεπού, που κρύβει την

κατὰ τοῦτο μόνον ἀρχαῖον καὶ ἀπλοῖκόν Στυππειώτην. Βλ. στο ίδιο και την περιγραφή του πρωτοσέβαστου Αλεξίου, 242. 17-18: ὁ σκολιδὸς ὄφις τῶν ἐλίξεων ἀποστάς καὶ τὸν ἰὸν αὐθις κατεσπακώς, ὄν ἐμμηκέναι κατὰ τοῦ ἁγίου προητοιμάκει.

171. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, 600. 52-54: τὸ τοῦ τρόπου σκαιῶδές τε καὶ στρεβλόχειλον ἐπικρουψάμενος, πλὴν οὐκ ἐπὶ πολὺ τοῖς δεδογμένοις ἐμμίνας, τῇ δὲ γαλῇ παρομοιωθεὶς.

172. Η αλεπού, ως σύμβολο πονηρίας εμφανίζεται και σε χωρία από το αρχαίο δράμα, όπως στον *Αἴαντα* του Σοφοκλή, 103: Ἡ τοῦπίτριπτον κίναδος ἐξήρου μ' ὄπου, αλλά και στους *Όρνιθες* του Αριστοφάνη, 429-430: Πυκνότατον κίναδος, / σόφισμα, κύρμα, τριμμα, παιπάλημ' ὄλον. Ο Αριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, 488b. 20-21 επίσης συσχετίζει την αλεπού με την πονηριά: Καὶ τὰ μὲν πανοῦργα καὶ κακοῦργα, οἷον ἀλώπηξ. Επιπλέον, στον Δημοσθένη, *Περὶ τοῦ Στεφάνου*, 242, ο συκοφάντης παρομοιάζεται με αλεπού, καθώς επίσης και με αρουραίο και πίθηκο: πονηρόν, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πονηρόν ὁ συκοφάντης ἀεὶ καὶ πανταχόθεν βάσκανον καὶ φιλαίτιον τοῦτο δὲ καὶ φύσει κίναδος τάνθρώπιόν ἐστιν, οὐδὲν ἐξ ἀρχῆς ὕγιες πεποιηκὸς οὐδ' ἐλεύθερον, αὐτοτραγικὸς πίθηκος, ἀρουραῖος Οἰνόμαος, παράσημος ἤθηρω. τί γὰρ ἡ σὴ δεινότης εἰς ὄνησιν ἦκει τῇ πατριδί. Παρομοίως και στον Ανδοκίδη, *Περὶ τῶν μυστηρίων*, 99.1, έκδ. G. DALMEYDA, *Andocide. Discours*, Paris 1930 (ανατ. 1966): πότερον, ὃ συκοφάντα καὶ ἐπίτριπτον κίναδος. Για την λέξη κίναδος που σημαίνει αλεπού βλ. και Φώτιος, *Λεξικόν*, γράμμα κ, 726, έκδ. C. THEODORIDIS, *Photii patriarchae lexicon*, τ. 2 (E-M), Berlin-New York 1998: κίναδος θηρίον. Δημοσθένης ἐν τῷ ἑκατὰ Κτησιφώντος ἰδίως δὲ Σικελιώτας φασὶ τὴν ἀλώπεκα κινάδιον καλεῖν. Βέβαια, όταν ο Δημοσθένης αποκαλεί κίναδο τον Αισχύνη, ίσως αξιοποιεῖ την ηχητικὴ συγγένεια των λέξεων κίναδος - κινάδος, βλ. D. KAMEN, *Kina[i]dos: A Pun in Demosthenes' On the Crown?*, *CQ* 64(1) 2014, 405-408.

173. *Βίος Ἀνδρέα Σαλοῦ* (σημ. 76), 2211-2213, 158: Βλέπε τὴν ἀλώπεκα τὴν ἀναίσχυντον πῶς διαθρύπτεται, δολίως πειρωμένη ὄρνιν λαβεῖν, τοῦ θηρεῦσαι νεανίσκου τινὸς ψυχῆν.

174. *Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου* (σημ. 43), 9, 98. 20-21: Ἀλώπεκος δὲ χροῶμα ἀναλαβῶν καὶ ὑπούλως πῶς τὰ πρῶτα διεξελθῶν.

πραγματική της φύση¹⁷⁵. Η αλεπού ως σύμβολο κεκαλυμμένης πονηριάς εμφανίζεται και σε λόγο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, προκειμένου να καταφερθεί κατά των Λατίνων της 2ης Σταυροφορίας¹⁷⁶. Τέλος, τον 12ο αιώνα ο Μιχαήλ Ιταλικός, σε έναν βασιλικό λόγο προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνό, απηχεί τον Δημοσθένη και αναφέρεται και αυτός στην πονηριά της αλεπούς¹⁷⁷.

Η λεοπάρδαλη λογιζόταν μεταξύ των δολιότερων και αγριότερων ζώων από την αρχαιότητα¹⁷⁸. Έτσι, όταν ο εικονομάχος μοναχός Συμβάτιος χαρακτηρίζει την αυτοκράτειρα Ειρήνη ως *παρδών*¹⁷⁹, ίσως ο χαρακτηρισμός να έχει να κάνει και με το όνομα του πατέρα της¹⁸⁰, είναι όμως πολύ πιθανό πως αξιοποιείται παράλληλα και η κοινή επικρατούσα άποψη για το εν λόγω ζώο. Εξάλλου, από την αφήγηση του Σκυλίτζη γίνεται φανερό, πως

175. Ξιφιλίνος, *Μαρτύριο αγίου Εὐγενίου*, έκδ. Ο. ΛΑΜΠΙΔΗΣ, Άγιος Εὐγένιος ὁ πολιοῦχος τῆς Τραπεζοῦντος, Αθήνα 1984, 104-106: ὁ δὲ μιὰρὸς δοῦξ ἡμέρας ὑπαναζούσης ἐπὶ μετεώρου καθίσας τοῦ βήματος παραστήναι αὐτῷ τοὺς ἀγίους ἐκέλευσε καὶ τὴν ἀλωπεκὴν ὑποδὺς καὶ πλασάμενος ἡμερότητα.

176. Ευστάθιος, *Λόγος 16*, έκδ. P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora (magnam partem inedita)* [CFHB 32], Berlin 1999, 273.18-19: τῷ μὲν ὑπούλω χρωννύμενοι πρὸς ἀλώπεκας.

177. Μιχαήλ Ιταλικός, *Λόγος 43*, έκδ. P. GAUTIER, *Michel Italikos. Lettres et Discours* [AOC 14] Paris 1972, 268.15-16: πονηρὸν μὲν γάρ, θεσπεσιώτατε, πονηρὸν ὁ συκοφάντης αἰεὶ καὶ βάσκανος. Για το σχετικό απόσπασμα από τον Δημοσθένη βλ. υπ. 172.

178. Ψευδο - Αριστοτέλης, *Φυσιολογικά*, 810a. 7-8: τὰ δὲ περὶ τὴν ψυχὴν μικρὸν καὶ ἐπίκλοπον καὶ ὄλως εἰπεῖν δολερὸν Αἰλιανός, *Περὶ ζῴων ιδιότητος*, 5.54, έκδ. M. GARCIA VALDES - L. A. LLERA FUEYO - L. RODRIGUEZ-NORIEGA GUILLEN, *Claudius Aelianus de natura animalium*, Berlin 2009, 127. 24-25: ἦν δὲ ἄρα ἡ πάρδαλις καὶ τοῦ πιθήκου δολερώτερον Βαβρίας, *Μυθίαμβοι*, 95.18, έκδ. E. PERRY, *Babrius and Phaedrus*, Cambridge 1965, 116: πάρδαλις δὲ θυμώδη Αχιμέτ, *Ὀνειροκριτικόν* (σημ.168), 221.24: Ὁ πάρδος εἰς ἐχθρὸν ἀδιάλλακτον κρίνεται. Πρβλ. και στους στίχους από τον Αριστοφάνη, *Λυσιστράτη*, 1014-1015: οὐδὲν ἐστὶ θηρίον γυναικὸς ἀμαχώτερον, / οὐδὲ πῦρ, οὐδ' ᾧδ' ἀναιδὴς οὐδεμία πάρδαλις.

179. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, έκδ. J. THURN, *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum* [CFHB 5], Berlin 1973, 14.68-69: παρδὼ καὶ θυάδα τὴν Εἰρήνην [...] κατωνόμαξεν.

180. J. WORTLEY, *John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Cambridge 2010, 17, υπ. 8.

για τον Συμβάτιο ο κύριος λόγος της επίθεσής του είναι η αυξημένη επιρροή της Ειρήνης πάνω στον αυτοκράτορα Λέοντα Ε'¹⁸¹.

Συχνά, για τονιστεί η δολιότητα και η κακία ενός προσώπου, αξιοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς ζώα που διέθεταν μικτή φύση¹⁸², ελίσσονταν ή είχαν ιδιότητες που τους επέτρεπαν να αλλάζουν την εξωτερική τους εμφάνιση. Για τους Βυζαντινούς, οτιδήποτε διαθέτει διπλή φύση είναι ύποπτο. Έτσι, τα άτομα που συσχετιζόνταν με τέτοια ζώα θεωρούνταν δόλια, αφερέγγυα και μιαιρά. Ένα τέτοιο ζώο ήταν ο χαμαιλέοντας¹⁸³. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, που ο χαρακτηρισμός αυτός αποδόθηκε στον Λέοντα Ε' από την εικονόφιλη γραμματεία¹⁸⁴. Τον χαμαιλέοντα αξιοποιεί και ο Νικηφόρος Βασιλάκης στο έργο του *Κατὰ Βαγῶα*¹⁸⁵. Ο Λέων Ε' χαρακτηρίζεται από τον Γενέσιο ανήμερο θηρίο, έτερογενές, λόγω της καταγωγής των γονέων του¹⁸⁶. Ο Ζωναράς

181. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 14. 66-68: ἀνάξιον εἶναι λέγων καὶ τὸν βασιλέα τῆς ἀλουργίδος, ὡς εἰδῶλοις προστετηκότα καὶ τοῖς λόγοις ἐπόμενον Εἰρήνης τῆς βασιλίδος καὶ Ταρασίου τοῦ πατριάρχου.

182. Ν. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, «Animal Farm» in Byzantium? The Terminology of Animal Imagery in Middle Byzantine Politics and the Eight “Deadly Sins”, στο: *Ζῶα καὶ περιβάλλον στο Βυζάντιο* (σημ.39), 330. Βλ. καὶ *LSJ*, λ. *ποικίλος*.

183. Η χρήση του χαμαιλέοντα απηχεί τον Πλούταρχο και ειδικότερα τον χαρακτηρισμό του για τον Αλκιβιάδη, Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης*, 23, 5.1. S. VERDEGEM, *Plutarch's Life of Alcibiades: Story, Text and Moralism*, Louvain 2010, 274-275 και ειδικά υπ.25. Ο Πλούταρχος στο *Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα*, 978, Ε9 αναφέρει, επίσης, ως βασικό χαρακτηριστικό του χαμαιλέοντα την δειλία, αλλά στις βυζαντινές πηγές δεν συναντάται κάτι τέτοιο, καθώς το βασικό του χαρακτηριστικό θεωρείται η ικανότητά να αλλάζει την μορφή του.

184. *Βίος Νικηφόρου* (σημ. 162), 162. 23-24: Λέοντα τὸν τῆ ποικιλία τῆς ἀσεβείας φανέντα πολυειδῆ χαμαιλέοντα. Βλ. για τον Λέοντα τον Ε' και *Scriptor Incertus*, έκδ. F. IADEVAIA, Messina 1987, 49.11, 66. 441-442, 67.487.

185. Νικηφόρος Βασιλάκης, *Κατὰ Βαγῶα*, έκδ. Α. GARZYA, *Nicephori Basilacae Orationes et Epistolae*, Leipzig 1984, 101. 34-102.1: τοσοῦτον τὸ δολερὸν καὶ πολύτροπον. ὑπὲρ τὸν χαμαιλέοντα δεινὸς ἐναλλάττεσθα.

186. Γενέσιος, *Περὶ Βασιλειῶν*, 1.24, έκδ. Α. LESMÜLLER-WERNER – J. THURN, *Josephii Genesisii regum libri quattuor* [CFHB 14], Berlin/New York 1978, 21. 39-43: Ἦν δὲ τῷ γένει κατὰ συζυγίαν ἐξ Ἀσσυρίων καὶ Ἀρμενίων ἀναφνεῖς, τῶν ἰδίων γεννητῶρων ἐπεξαναστάντων αὐτοῖς τε μαιφονησαμένων καὶ πρὸς τοῖς τῶν Ἀρμενίων χωροῖς κατὰ φυγαδεῖαν ἐνσκηνοσάντων, κἀκεῖσε τὸν ἀνήμερον θῆρα τεκεῖν ἐξ ὧν ἑτερογενές τι τεράστιον κερημιάτικεν.

παρομοιάζει τον Κωνσταντίνο Ε΄ με Λιβυκό θηρίο¹⁸⁷, δηλαδή ως ετερογενή μίξη, προκειμένου να υπογραμμίσει πως ήταν ποικίλος ... την κακίαν¹⁸⁸. Ο Ανδρόνικος Κομνηνός χαρακτηρίζεται ως χαμαιλέον και πολύποδας¹⁸⁹ (χταπόδι) από τον Ευστάθιο, που τον σκιαγραφεί με εντυπωσιακό τρόπο, ως κάποιον που αλλάζει συνέχεια μορφή, ως έναν άνδρα πολύτροπον και πολυπόριστον, που μοιάζει με σφαίρα εξαιτίας της ποικιλίας των ήθων του¹⁹⁰. Πολύποδας που αλλάζει συνεχώς μορφή χαρακτηρίζεται και ο διαβόητος Βοημούνδος από την Άννα Κομνηνή¹⁹¹.

187. Διογενιανός, *Παροιμιαί Δηιώδεις*, έκδ. E. LEUTSCH – F. SCHNEIDEWIN, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, τ. 1, Göttingen 1839 [άνατ. Hildesheim 1963], 271. 10-13: Λιβυκὸν θηρίον: ἐπὶ τῶν ποικίλων καὶ πολυειδῶν τοῖς τρόποις. Πολυθήρου γὰρ οὔσης τῆς Λιβύης καὶ πολλῶν ζῶων συνιόντων καὶ ἀλλήλοις ἐπιβαινόντων, ἐξηλλαγμένα ἀποτελεῖ καὶ σύμμικτα ζῶα· Βλ. καὶ Σούδα, γράμμα λ (σημ. 52), 494. Η ερμηνεύα της φράσης, όπως δίνεται στη Σούδα, μεταφέρθηκε και από τον Ψελλό σε έμμετρη μορφή, σε ένα ποίημα κατά κάποιου δοκησίσοφου μοναχού, Μιχαήλ Ψελλός, *Ποίημα* 67 (σημ. 127), 267-278.

188. Ζωναράς, *Έπιτομή*, έκδ. T. BÜTNER-WOBST, *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum Libri xiii - xviii*, τόμ. 3 [CSHB], Bonn 1897, 265. 1-6: καὶ ποικίλος ὢν τὴν κακίαν καὶ οὐ μονοειδής· οὐ γὰρ χριστιανός, οὐχ Ἑλλήν, οὐκ Ἰουδαῖος ἐτύγχανεν ὢν, ἀλλ' ἀσεβείας τις κυκεὼν καὶ οἷα τὰ Λιβυκὰ θηρία ἰσθόρηται φύεσθαι ἐκ μίξεως ἑτερογενῶν, πολυειδῆ καὶ σύμμικτα τὴν ἰδέαν καὶ τὴν θηριωδίαν γεννώμενα· διὰ ταῦτα πρὸς πάντων μεμίσητο. Παρόμοια κατηγορία απευθύνει και ο άγιος Ευτρώπιος ενώπιον του αυτοκράτορα Μαξιμιανού, *Μαρτύριο άγιων Ευτρωπίου, Κλεονίκου και Βασιλίσκου* (σημ. 92), 205. 12-13. Για την πολυμορφία αυτή του Κωνσταντίνου Ε΄ βλ. και *Βίος Στεφάνου του Νέου* (σημ.43), 65, 166.28.

189. Σούδα, γράμμα π (σημ. 52), 1997: Πολύποδος ὁμοιότης: πρὸς τοὺς ἐξομοιοῦντάς τισιν ἑαυτούς.

190. Ευστάθιος, *Άλωση Θεσσαλονίκης* (σημ. 53), 14.31-16.11: ὁ Ἀνδρόνικος, παντοδαπὸς ἐκεῖνος ἄνθρωπος καὶ παμποίκιλος, καὶ τοῦτο οὐ χαμαιλέοντος δίκην εἴτε πολύποδος, Πρωτέως δὲ μᾶλλον, καὶ μάλιστα κατὰ Ἐμπούσαν, ἢ φρικτὰ ἐφάνταζεν. Ὁ δ' αὐτὸς καὶ κατὰ εὐρίπους πολύστροφος ἦν καὶ κατὰ τὴν ἀρχέγονον ἀνείδεν ὕλην ἅπασιν ὑποτέθειτο εἶδει πολυειδῶς, ὢν τὰ μὲν ἐπαινοῖτο, τὰ δ' οὐκ ἄν. Ἔστι δ' ἐπ' αὐτοῦ προσαρμοσαὶ καὶ τὸ εἶναι μὲν τινα παρ' αὐτῷ οἶκτον, εἶναι δὲ καὶ θυμὸν μέγαν. Ἔστι δὲ συμβιβάσαι καὶ τὸ «ἦν ὁμοῦ ἐν αὐτῷ χρήματα πάντα», καὶ ὡς πολυμγῶν ἔνωσις ἦν τις καὶ παρ' αὐτῷ καὶ δίχα φρονούντων συμφρόνασις, οὐ μὴν ὄθεν συγκροτεῖται ἁρμονίας ἀρετῆ, ἀλλὰ κακία συγχύσεως. Πολύτροπον γὰρ τι χρῆμα ὁ ἄνθρωπος καὶ πολυπόριστον τοῖς ἐφ' ἑκάτερα γράφειν δεινοῖς. Ἐναχθεῖη δ' ἄν τις καὶ σφαίρῳ αὐτὸν παρεικάσαι, οὐ τῷ μεταλαμβάνομένῳ πρὸς γένεσιν κατὰ παλαιὰν τερατείαν, ἀλλὰ πρὸς ποικιλίαν ἡθῶν.

191. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς* X,11. 6 (σημ. 139), 319. 88-89: ἐδείκνυ καθάπερ τις

Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζεται και ο καιροσκόπος ήρωας της διήγησης του Χωνιάτη, ο πρωτοσέβαστος Αλέξιος, που εμφανίζεται να έχει γαντζωθεί στα διαμερίσματα του παλατιού σαν χταπόδι¹⁹². Ο Χωνιάτης πάλι επιλέγει να δείξει την δολιότητα και τον καιροσκοπισμό και του Ανδρόνικου Κομνηνού, παρομοιάζοντάς τον με σκύλο, που υποχωρεί και απλώς γαβγίζει, όταν βλέπει κάποιον να κρατά μια πέτρα, ενώ επιτίθεται αμέσως, όταν ο αντίπαλός του αφήσει την πέτρα από τα χέρια του¹⁹³. Η υποτακτική φύση του σκύλου και το γεγονός πως είναι ένα ζώο εξημερωμένο από τον άνθρωπο χρησιμεύουν, για να δειχθεί το μέγεθος της προδοσίας και του θράσους του, όταν τολμήσει να επιτεθεί σε αυτόν, που μέχρι πρότινος φοβόταν και υπάκουε. Η διττή φύση του χαρακτήρα του Ανδρόνικου Κομνηνού φαίνεται και μέσα από ένα άλλο χωρίο στην *Χρονική Διήγηση*. Εκεί ο αυτοκράτορας παρομοιάζεται με τα διφυή ζώα¹⁹⁴ και μάλιστα ο Χωνιάτης παραθέτει και κάποιους ιαμβικούς στίχους που είχαν γραφτεί για τον Ανδρόνικο¹⁹⁵. Σε αυτούς τους στίχους παρομοιάζεται με χαμαιλέοντα¹⁹⁶.

πολύπους μετασχηματιζόμενος ἐν βραχεῖ. φύσει μὲν γὰρ ἦν ὁ ἀνὴρ πονηρὸς καὶ ὄξυς πρὸς τὰ συμπίπτοντα.

192. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησης* (σημ. 51), 233. 50-53: ὁ γὰρ ἀνὴρ οὗτος τοῖς ἀνακτορικοῖς θαλάμοις ὡς πολύπους ταῖς πέτραις καθάπαξ ἐμφὺς καὶ τὰς κοτυληδῶνας κύκλω διαφεῖς οὐδ' ὄλωσ μεταβαίνειν ἐκεῖθεν ἠβούλετο. Στην αρχαία ελληνική γραμματεία το χταπόδι χρησιμοποιούνταν συχνά για να καταδειχθεί κάποιος που απέκρυπτε τον πραγματικό του εαυτό, προκειμένου να πετύχει το στόχο του, όπως και το χταπόδι κρύβεται προκειμένου να πιάσει τη λεία του. Βλ. A. C. PEARSON, *The Fragments of Sophocles*, τ. 1, Cambridge 1917, 220-221, όπου γίνεται επισκόπηση των χωρίων από την αρχαία ελληνική γραμματεία σχετικά με τον πολύποδα. Χαρακτηριστικός είναι ο στίχος που μας σώζεται στους *Δήμους* του Ευπόλιδος, fr. 117, έκδ. R. KASSEL - C. AUSTIN, *Poetae Comici Graeci*, τ. 5, Berlin / New York 1986, 364: Ἄνῆρ πολίτης πολύπους ἐς τοὺς τρόπους, σχετικά με κάποιον καιροσκόπο πολιτικό, E. ZAGARI, *Myth-making in Aristophanes: Innovation and evolution in Attic comedy*, Reading 2018, 82.

193. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησης*, 292. 69-71: δρῶν, ὃ καὶ κύνες πολλάκις ποιεῖν εἰώθασι· τοῦ γὰρ βάλλοντος ἀφιστάμενοι τοῦτον μὲν ἀμύνουσιν ὑλακαῖς, τῷ δ' ἀφεθέντι λίθῳ τοὺς ὀδόντας ἐγγρίπτουσιν.

194. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησης*, 353. 31-33: κατὰ τὰ διφυῆ ἀναπλαττόμενα μορφώματα θηριωδίας μετέχων καὶ βροτείῳ εἶδει ἐκέκαστο.

195. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησης*, 353.37-354.40.

196. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησης*, 353. 39: σικτός, πολίος, ποικίλος χαμαιλέον.

9. Ανοησία, οκνηρία, μόρφωση

Συχνά ένα πρόσωπο γίνεται αντικείμενο ψόγου και προσβολής, λόγω της ανοησίας ή και της πνευματικής ανεπάρκειάς του. Ο Προκόπιος, π.χ., για να τονίσει αυτού του είδους τα χαρακτηριστικά στον Ιουστινιανό, τον παρομοιάζει με γάιδαρο, έτοιμο να ακολουθήσει όποιον τον τραβά από το χαλινάρι¹⁹⁷. Πίσω από την κατηγορία μπορούμε να διακρίνουμε μια άλλη μομφή, που διατρέχει ολόκληρη την *Απόκρυφη Ιστορία* και αφορά τον Ιουστινιανό και τον Βελισάριο: και οι δύο ισχυροί άνδρες παρουσιάζονται άβουλοι, αδύναμοι, με ανύπαρξο ανδρισμό¹⁹⁸, αφού τα ηνία της αυτοκρατορίας φαίνεται να τα έχουν αναλάβει οι γυναίκες τους. Στον *Βίο* της αγίας Θωμαΐδος, ο αφηγητής αποκαλεί τον σύζυγο της άλογο θηρίο, εξαιτίας της έλλειψης πνευματικότητας που τον διακρίνει και της προσκόλλησής του αποκλειστικά στα εγκόσμια¹⁹⁹. Παραδόξως, ο χαρακτηρισμός αυτός δεν του αποδίδεται για την εξαιρετική βιαιότητα με την οποία χτυπά την γυναίκα του.

Συγγενείς τόποι με την πνευματική ανεπάρκεια είναι η οκνηρία και η ελλιπής παιδεία κάποιου, που επίσης εκφράστηκαν με τη χρήση ζώων από τους Βυζαντινούς. Σε μία από τις επιστολές που συνέθεσε ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, ο αποστολέας αρχίζει επαινώντας τον ελέφαντα ως *φιλομαθέστατον ζῶον*²⁰⁰, για να συνεχίσει λέγοντας για τον αποδέκτη της επιστολής, τον Νικία, ότι *τῶν ἀλόγων ζῶων ἔχοντος τὸν λογιισμόν ἀλογώτερον*, επειδή σπατάλησε τη ζωή του στις παλαιότερες

197. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 8 (σημ. 102), 51. 2-4: *ἠλίθιός τε γὰρ ὑπερφυῶς ἦν καὶ νοθεὶ ὄνω ἔμφορῆς μάλιστα καὶ οἷος τῷ τὸν χαλινὸν ἔλκοντι ἔπεσθαι, συχνὰ οἱ σειομένων τῶν ὄτων*. Βλ. και Σούδα, γράμμα η (σημ. 52), 223.

198. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, 4, 27. 21-22 και 28.9: *γενναῖον μὲν οὐδὲν ἐννοῶν, οὐδὲ ὅτι ἀνὴρ ἐγεγονέει ἐν μνήμῃ ἔχων [...] ἅπαν αὐτὸν τὸ ἀρρενωπὸν ἀπελελοίπει*.

199. *Βίος αγίας Θωμαΐδος*, έκδ. Η. DELEHAYE, AASS Novembris 4, Brussels 1925, 236.8: *ἀνὴρ φρονῶν οὐ καλῶς, ἀνὴρ μὴ ποθῶν τὸν Χριστὸν ἀλλὰ τὸν κόσμον φιλῶν καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ στοιχῶν, παντάπασιν ἀνέραστος ὢν τοῦ καλοῦ καὶ συνόλως εἰπεῖν μὴ δεχόμενος τὰ τοῦ πνεύματος ὡς ψυχικός τις ἄνθρωπος, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν κοσμικὸς ἀνὴρ ἀλόγοις παρόμοιος κτήγεσι*.

200. Σιμοκάττης, *Ἐπιστ.* 13. 1 (σημ. 133), 8. Αἰλιανός, *Περὶ ζῶων ιδιότητος* (σημ. 178), 430.15: *καὶ πῶς φιλόσοφον ἐλέφας*. Βλ. και πιο πάνω σελ. 89 και σημ. 157, το παράδειγμα από τον *Βίο* τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου.

και δεν στάθηκε άξιος του πατέρα του²⁰¹. Η σύγκριση με τον φιλομαθή ελέφαντα χρησιμεύει για να υπογραμμιστεί η απαιδευσία του Νικία. Σε άλλη επιστολή του ίδιου συγγραφέα, ο μύθος για το μερμήγκι και το τζιτζίκι χρησιμεύει, για να παρακινήθει ο οκνηρός Λυσίστρατος, ο αποδέκτης της επιστολής²⁰². Η ήπια επίπληξη του προσβάλλοντος αξιοποιεί τον γνωστό μύθου του Αισώπου²⁰³.

10. Κακοί τρόποι συμπεριφοράς

Οι κακοί τρόποι συμπεριφοράς και η αγένεια είναι ένας ακόμη τύπος του προσβλητικού λόγου, ο οποίος αξιοποιείται ιδιαίτερα τον 11ο και 12ο αιώνα. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα που σκιαγραφεί ο Μιχαήλ Ψελλός για έναν ιερέα με απρεπή συμπεριφορά στο τραπέζι: ενοχλεί τους συνδαιτυμόνες του, ρίχνει κάτω τα σκεύη, βάζει τα χέρια του μέσα στη χύτρα με το φαγητό συμπεριφερόμενος σαν σκύλος²⁰⁴. Σε μια προσβλητική και περισσότερο σωματική πράξη φαίνεται πως επιδίδονται γύρω από το τραπέζι οι Νορμανδοί, κατά την άλωση της Θεσσαλονίκης, και ο Νικήτας Χωνιάτης για την πράξη τους αυτή, ταιριαστά τους χαρακτηρίζει ως κουνάβια²⁰⁵.

201. Σμιοκάτης, *Επιστ.* 13. 1-13 (σημ. 133), 8.

202. Σμιοκάτης, *Επιστ.* 61. 18-22 (σημ. 133), 34: Ἀρμόττει σοι ὁ μῦθος, Λυσίστρατε ἀργὸς γὰρ ὢν ἀθλιώτερος εἶ τοῦ πυρέσσοντος, ἐσθίων μάτην διπλάσια. ἄπαγε δῆτα τῆς ἀργίας, ὃ βέλτιστε· τὰ τῆς φύσεως γὰρ δῶρα κατήσχυνας, τηλικαύτην ῥώμην καὶ εὐρωστίαν τοῦ σώματος ἀκόσμητον παρεῶν, ἐπιστήμην πόνων ἀσκεῖν μὴ βουλόμενος. Ο μύθος παρατίθεται στους στίχους 61. 2-17 από τον Σμιοκάτη.

203. *Μύθοι Αἰσώπου*, 114 (1b), έκδ. Α. HAUSRATH – H. HUNGER, *Corpus Fabularum Aesopiarum*, τ. 1.1 2η έκδ., Leipzig 1970, 139-140.

204. Μιχαήλ Ψελλός, *Or.* 16. 72-76 (σημ. 40), 61: νῦν μὲν διασειῶν τοῖς συνδείπνοις τὴν τράπεζαν ἐξεπίτηδες καὶ ἀνατρέπων τοὺς πινακίσκους καὶ τὰ τρυβλία, νῦν δὲ ἄμφο τῶ χέρε βάλλων κατὰ τῆς χύτρας καὶ ὁμοῦ τὴν τε λοπάδα καὶ τὸ τάγνηνον ταῖς χερσὶν ἄμφοτέροις διασπαράττων καὶ ἀπογενόμενος κνηνδόν.

205. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* (σημ. 51), 305. 25-29: οἱ δ' ἀναιδεῖας πληρέστατοι καὶ γελοιασταὶ καὶ τὸ θεῖον δεδιότες μὴδ' ὅπως κατακύπτοντες ἐς ἱκανὸν καὶ τὰς πυγὰς καὶ ὅσα περιστέλλουσιν ἄνθρωποι τῇ ἀνεγκύσει τῶν ἐσθίων ἀπογυμνούντες τὸν προκτὸν ἐς αὐτοὺς ἔτρεπον καὶ τῶν σιτίων γινόμενοι ἔγγιστα ἀπέπερδον δριμύτερον γαλῆς οἱ ἀβέλτεροι. Ένα αντίστοιχο περιστατικό αναφέρεται και στην αφήγηση του Βίου Βασιλείου, 23.20, έκδ. I. ŠEVČENKO, *Chronographiae quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber quo Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*

11. *Εχθροί: βάρβαροι και αιρετικοί*

Τα ζώα χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, στον προσβλητικό λόγο εναντίον αλλοεθνών, βαρβάρων, αλλά και αλλόθρησκων ή αιρετικών, ώστε να υπογραμμιστεί η απόσταση που υφίσταται με όποιον εμπίπτει σε μία από αυτές τις κατηγορίες. Την οπτική αυτή καθιστά ξεκάθαρη, όσον αφορά τους βαρβάρους, το ακόλουθο περιστατικό από τον *Βίο* του αγίου Δανιήλ Σκήτης. Ο άγιος –υπεύθυνος για τον φόνο ενός ανθρώπου– διαβεβαιώνεται τόσο από τον Αρχιεπίσκοπο Αλεξανδρείας Τιμόθεο, όσο και από τον πάπα της Ρώμης, πως ο βάρβαρος που σκότωσε με την πέτρα δεν ήταν άνθρωπος, αλλά ένα θηρίο άγριο²⁰⁶. Σε αυτό το χωρίο, όπου επιχειρείται η ηθική δικαίωση ενός φόνου, επιδρά άλλος ένας διαχωρισμός: εκτός από το γεγονός πως ο νεκρός ήταν ένα ... *θηρίον*, ήταν, επίσης, βάρβαρος. Αυτός ήταν ένας πολύ βασικός διαχωρισμός στην αρχαιότητα, τουλάχιστον ρητορικά. Ο βάρβαρος είναι μια ακραία μορφή απομάκρυνσης από τη νόρμα, είναι ο απόλυτος άλλος και έργο του προσβλητικού λόγου είναι να διαχωρίσει τον ψεγόμενο/Άλλο από τους *ήμετέρους*. Η ρητορική, διαχωρίζοντας την έσω-ομάδα από τον Άλλο²⁰⁷, παράγει ιδεολογία. Εδώ, ο διαχωρισμός γίνεται ακόμα πιο σαφής, για να απαλλαγεί ο άγιος από τις ενοχές: ο νεκρός δεν είναι μόνο βάρβαρος,

[CFHB 42], Berlin/Boston 2011, 88 μόνο που εκεί ο ήχος της απεχθούς πράξης συσχετίζεται με το γαϊδούρι (*όνόδη ψόφον*).

206. *Βίος αγίου Δανιήλ Σκήτης*, έκδ. B. DAHLMAN, *Saint Daniel of Sketis: A Group of Hagiographic Texts Edited with Introduction, Translation and Commentary* [Studia Byzantina Upsaliensia 10], Uppsala 2007, I, 114. 17: *ἀλλ' ὄμως φόνον οὐκ ἐποίησας, θηρίον γὰρ ἀπέκτεινας*. Πρβλ. ένα παρόμοιο περιστατικό από τον *Βίο τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου* (σημ. 111), όπου ένας επίσκοπος χτυπά και δολοφονεί ένα αγόρι (ανιψιό του), επειδή του σέρβιρε κρασί γλιαρό. Μετανοημένος ο επίσκοπος οδύρεται και οι μοναχοί λυπούνται, όπως ρητά λέει ο αφηγητής, περισσότερο για τον ίδιο παρά για το νεκρό αγόρι (53. 1-3, 70). Τελικά, ο επίσκοπος ταξιδεύει στη Ρώμη, όπου εξομολογείται στον πάπα και παίρνει και αυτός συγχώρεση (53. 15-22, 70). Είναι σαφές, πως για την ομάδα των μοναχών, ο *ήμετερος* ήταν ο επίσκοπος. Προς αυτόν ρέπει η συμπάθεια και ο οίκτος τους. Το παιδί δεν συγκεντρώνει φυσικά τα βέλη του προσβλητικού τους λόγου, αλλά αυτό αρκεί, για να μην μας κάνει να σκεφτούμε, πως παιδί και βάρβαρος είναι δύο ξένοι, δύο ετερότητες μέσα την βυζαντινή κοινωνία.

207. G. HALSALL, *Funny Foreigners: laughing with the barbarians in late antiquity*, στο: *Humour, History and Politics* (σημ. 19), 93.

αλλά και θηρίο²⁰⁸. Ο Φώτιος σε μία από τις *Ομιλίες* του αναφέρεται στο έθνος των Ρως που επιτέθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 860. Οι Ρως εμφανίζονται ως άγριοι χοίροι που καταστρέφουν τα πάντα στο πέρασμά τους²⁰⁹. Επιπλέον, για να υπογραμμιστεί το αλλότριο της φύσης τους, ο Φώτιος αναφέρει πως η αγριότητά τους δεν γνώριζε έλεος, γιατί η φύση τους είχε εκπέσει στο επίπεδο του ζώου²¹⁰.

Ο Δαφνοπάτης, σε επιστολή του προς τον Ρωμανό Β', που αγαπούσε το κυνήγι²¹¹, παρομοιάζει με τράγους, λαγούς και πέρδικες τους βάρβαρους που κατατρόπωσε ο αυτοκράτορας, αποδίδοντας στο κάθε ζώο –και κατ' επέκταση στους βάρβαρους– ιδιότητες όπως η αγριότητα, η αλαζονεία, δειλία και η πονηριά²¹². Στο *Μαρτύριο* του αγίου Νικολάου του Νέου οι Άβαροι χαρακτηρίζονται ως άγρια θηρία και αμοδιψείς

208. Εύστοχα ο HALSALL, *Funny Foreigners*, για να περιγράψει την εικόνα του βαρβάρου διαλεκτικά ως ετερότητα αναφέρεται στην διάσημη φράση του LEVI-STRAUSS (*bonnes à penser*), σχετικά με τη συμβολική δύναμη των ζώων (βλ. υπ. 12). Οι διχοτομήσεις αυτού του είδους, που ορίζουν δύο διακριτούς και αντίθετους πόλους, χωρίς ενδιάμεση κατάσταση να είναι δυνατή, ήταν κοινές από την αρχαιότητα, π.χ. ελεύθερος – δούλος, Έλληνας – βάρβαρος, άνθρωπος – ζώο: GILHUS, *Animals* (σημ. 5), 39-40.

209. Φώτιος, *Όμιλία* 4, έκδ. Β. LAOURDAS, *Φωτίου Όμιλίες*, [*Ελληνικά*, Παράρτημα 12], Θεσσαλονίκη 1966, 42. 15-16: *ὡς μονιὸς ἄγριος οἰονεὶ χόρτον ἢ καλάμην ἢ λήϊον κατενεμήσατο τοὺς ἐνοικοῦντας ἐν τῇ γῆ.*

210. Φώτιος, *Όμιλία* 4, 42. 19-21: *ὕπ' οὐδενὸς τῶν ὄσα δυσωπεῖν εἴωθεν ἀνθρώπους, κἄν εἰς θηρίων ἐκδράμῃ φύσιν μαλασσόμενον.*

211. Λέων Διάκονος, 2.10, *Ίστορία*, έκδ. C. B. HASE, *Leonis diaconi Caloënsis historiae libri decem* [CSHB], Bonn 1828, 30. 19-23.

212. Δαφνοπάτης, *Έπιστ.* 14. 38-49 (σημ. 53), 151-153: *Οἱ πρῶτα μὲν οἶά τινες ἀγριώτατοι τράγοι τῷ τοῦ φρονήματος ἀλαζονικῶ κεράτων δίκην ὑψηλοτάτων πρὸς ἀπωκισμένους κρημνοὺς ἐμφιλοχωροῦντες καὶ κατασκηνούμενοι, τῷ τε ἀπηγριωμένῳ καὶ ἀνοικεῖῳ τοῦ ἥθους καὶ τοῦ σεβάσματος τὸ ἀθήρατοι εἶναι πείθουσι τοὺς πολλοὺς· ἔπειτα δὲ τῆς κατ' αὐτῶν ἐπιθέσεώς σου αἰσθόμενοι, δίκην λα[γ]ῶν δειλῶν καὶ ἐν τ[ῇ] δ[ι]α[φ]υ[γ]ῇ τὴν σωτηρίαν ἐ[γ]χε[ρ]ίζοντες δυσὶ τ[ι]σι περιπίπτουσι δυστυχήμασι, τό τε τὸ οἰκεῖον ἀδρ[α]νὲς καὶ ἔκλυτον καθιστῶντες γνώριμον [...] Πλὴν εἰ καὶ τὸ τῆς περιφανείας κέρασ εἰς ὕψος ἐπαίρουσιν, καὶ δίκην λαγῶν τῇ δειλίᾳ καὶ ἀνανδρίᾳ σύνεισι, <καὶ> τὸ κατὰ τὸν πέρδικα δολερὸν ἐπισπῶμενοι καὶ τὸ εὐμίχανον τ[ῆς] πρὸς σωτηρίαν φυγῆς εἰκονίζοντες ὑπὸ χηραμοῦς καὶ φάραγγας ἐναποκρύπτεσθαι πειρῶνται.*

σκύλοι, που αγνοούν την ανθρώπινη φύση²¹³, ενώ στον *Τιμαρίωνα* οι Σκύθες θεωρούνται εξίσου δυσάρεστοι με τα άγρια σκυλιά²¹⁴.

Χαρακτηριστική είναι και η αφήγηση του Καμινιάτη για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Ο αφηγητής, σχεδόν σε κάθε αναφορά του στους βαρβάρους εκπορθητές της πόλης, μνημονεύει τον ζωώδη χαρακτήρα τους. Οι αναφορές αυτές, πολλές φορές, αφορούν την αγριότητα τους, αλλά ο στόχος του Καμινιάτη είναι να διακρίνει με τρόπο εμφατικό τους επιτιθέμενους από τους κατοίκους της πόλης. Το μέλημα του Καμινιάτη είναι να θέσει μία διαχωριστική γραμμή ανάμεσα τους. Έτσι, οι βάρβαροι τρίζουν τα δόντια τους σαν αγριόχοιροι²¹⁵, γυρνούν μέσα στην πόλη σαν μανιασμένοι ταύροι²¹⁶, επιδεικνύουν την ασυγκράτητη και θηριώδη όρεξή τους²¹⁷, γαβγίζουν σαν σκυλιά²¹⁸, ρίχνονται σαν λύκοι στα θύματά τους²¹⁹. Παράλληλα, οι κάτοικοι της πόλης παρουσιάζονται ως πρόβατα²²⁰. Ο διαχωρισμός επιτείνεται, αφενός από την ανικανότητά των βαρβάρων να κατανοήσουν τη γλώσσα του αφηγητή, αφού αντιλαμβάνονται μόνο το ύφος και τον τρόπο της ομιλίας του (όπως ένας σκύλος θα μπορούσαμε να σκεφτούμε) και αφετέρου από ενδεικτικές φράσεις όπως: *βάρβαρος*

213. *Μαρτύριο αγίου Νικολάου του Νέου*, 3. 3-7, έκδ. ΠΟΛΕΜΗΣ – ΜΙΝΕΒΑ (σημ. 81), 446: *οί αιμοβόροι Άββάρεις, οί χείρους θηρίων, οί τήν κοινήν άγνοοῦντες φύσιν, οί άγριοι κύνες [...]* τῶν αίμοβόρων τούτων θηρῶν.

214. *Τιμαρίων*, 58, έκδ. R. ROMANO, *Pseudo-Luciano, Timarione* [Byzantina et Neohellenica Neapolitana 2], Napoli 1974, 51: *καί ὡσπερ ὑπὸ κυνῶν ἢ Σκυθῶν διωκόμενος*.

215. Καμινιάτης, *Εἰς τήν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, έκδ. G. BÖHLIG, *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae* [CFHB 4], Berlin 1973, 28. 78-79: *πρὸς μανικώτερον ἐξαφθέντες καὶ αὐτοὶ δίκην συνῶν ἀγρίων τοὺς ὀδόντας παρέθηγον* 40. 52-53: *τῆ παραθήξει τῶν ὀδόντων συνῶν δίκην τὸ μανικὸν ἐνδεικνύμενοι*. Η αγριότητα των εκπορθητῶν της Θεσσαλονίκης και παρομοίωση τους για τον λόγο αυτόν με αγριόχοιρο δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση, βλ. σ. 79 και σημ. 112 παραπάνω.

216. Καμινιάτης, 31.25-32.26: *τοὺς βαρβάρους ἐξαλλομένους καθάπερ τινὰς ἐξοιστρομένους ταύρους*.

217. Καμινιάτης, 36. 7-8: *τὴν θηριώδη καὶ ἀδάμαστον ἐκεῖνην ὄρεξιν*.

218. Καμινιάτης, 48. 58: *ὡσεὶ τις ὑλακτικὸς κύων μεμηνὼς κατηκολούθει*.

219. Καμινιάτης, 45. 47-49: *οἱ δὴ τὸ τάχος καθάπερ ἀτίθασοι λύκοι θήρας ἐπιτυχόντες, οὕτως ἡπειγμένως καὶ ἀνηλεῶς τοὺς ἀθλίους κατέτεμον*.

220. Καμινιάτης, 34. 27-28: *ὡσπερ ἂν εἰς σφαγὴν συγκλεισθέντων προβάτων* 36.80-81: *συνελήφθησαν δὲ μᾶλλον καθάπερ ἀνεπίσκοπα πρόβατα*.

ὄν²²¹, τοῦτο γὰρ βαρβάρων ἔθος²²², ὡς ἔθος ἐστὶ τοῖς βαρβάροις²²³.

Ὅσον αφορά του αιρετικούς, αυτοί στον Βίο του αγίου Ιωάννη του Ελεήμονος εμφανίζονται ως άγρια θηρία έτοιμα να καταπιούν χωριά, εκκλησίες και μοναστήρια²²⁴, ενώ ο Φώτιος παρομοιάζει τους «εθνικούς» με κόρακες²²⁵ και τη δυτική εκκλησία – τῆς γὰρ ἔσπερίου μοίρας ὑπῆρχον γεννήματα– ως άγριους χοίρους²²⁶. Ο εικονομάχος μοναχός Συμβάτιος, εμφανίζεται ως φίδι που εκχέει δηλητήριο στα αυτιά του Λέοντα Ε΄, επηρεάζοντας την στάση του αυτοκράτορα απέναντι στις εικόνες²²⁷. Ο Νικηφόρος Ουρανός, σε μία επιστολή του, αναφέρει πως ο Χριστιανός διαφέρει από τον Έλληνα (ειδωλόλατρη), όσο και οι άνθρωποι από τα άλογα και άγρια ζώα²²⁸. Τέλος ο Ευστάθιος, όπως έχει παρατηρηθεί, συχνά παρομοιάζει τους Μουσουλμάνους με θηρία²²⁹. Συγκεκριμένα, αντλώντας

221. Καμινιάτης, 42.20.

222. Καμινιάτης, 43.77.

223. Καμινιάτης, 45. 41-42.

224. Λεόντιος, Βίος αγίου Ιωάννη Έλεήμονος, 23.7-12, έκδ. A.-J. FESTUGIERE – L. RYDÉN, *Léontios de Néapolis, Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, Paris 1974, 383: μετὰ τῶν Σεβηριομανιτῶν καὶ λοιπῶν τῶν περὶ τὴν χώραν τυγχανόντων ἀκαθάρτων αἰρετικῶν συγκρούσαντες, πολλὰς μὲν κόμας, πλείστας δὲ ἐκκλησίας, ὡσαύτως καὶ μοναστήρια ἐκ τῶν στομάτων τῶν τοιούτων θηρίων δίκην προβάτων ὡς καλοὶ ποιμένες ἀπέσπασαν.

225. Φώτιος, Ἀμφιλ. 329. 10-12, τ. VI. 1, 138: Οὐδὲν δ' ἀπεικὸς ἐννοεῖν ὅτι καὶ τύπον ἔφερον ὁ κόραξ τῶν ἐθνῶν, ἃ τῶν ἀκαθάρτων καὶ ἐβδελυγμένων εἶναι δοκοῦντα, τῷ νόμῳ τοῦ θεοῦ καὶ τῇ χάριτι ἐξυπηρετούμενα προστεθήσεται.

226. Φώτιος, Ἐπιστ. 2. 61-63, τ. I. 42: ὡσπερ ἄγριος μονιὸς ἐμπηθήσαντες, τὸν ἀμπελῶνα κυρίου τὸν ἡγαπημένον καὶ νεόφυτον καὶ ποσὴν καὶ ὁδοῦσιν.

227. Συνεχιστές Θεοφάνη, Α΄, 15. 5-8 (σημ. 163), 42: οὐ γὰρ ἄνθρωπον τοῦτον καλέσαιμι τὸν πάντα συγγέαντα καὶ ταράξαντα καὶ κατὰ τὸν παλαιὸν ὄφιν τὸν ἰὸν τοῖς τοῦ ταλαιπώρου Λέοντος ὡσὴν ἐγγέαντα, ἀνεπίστατον κεκτημένου ὄλον τὸν νοῦν.

228. Νικηφόρος Ουρανός, Ἐπιστ. 35. 15-19, έκδ. J. DARROUZES, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* [AOC 6], Paris 1960, 234-235: Ὅρα δὲ καὶ ὅσα σε πρὸ τῶν ἄλλων ἡμερον ποιεῖ καὶ φιλάνθρωπον. Πρῶτον μὲν χριστιανὸς εἶ· δεῖ δὲ τοσοῦτον τῶν ἐλλήνων τὸν χριστιανὸν διαφέρειν, ὅσα γε πρὸς ἀρετῆς λόγον, ὅσον καὶ αὐτοὺς τοὺς ἔλληνας τῶν βαρβάρων, ἢ μᾶλλον καὶ πάντας ἀνθρώπους τῶν ἀλόγων ζῶων τε καὶ ἀγρίων. Πρβλ. GILHUS, *Animals* (σημ. 5), 58-59, σχετικά με την απάντηση του Ωριγένη στον Κέλσο, που εν πολλοίς έχει το ίδιο περιεχόμενο με το απόσπασμα αυτό.

229. A. F. STONE, *Eustathios of Thessaloniki, Secular Orations 1167/8 to 1179*, Leiden 2013, 85, υπ. 371.

και από τις *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* (20,29) τους χαρακτηρίζει ως λύκους, που επιτίθενται στο ποίμνιο, δηλαδή τους Βυζαντινούς²³⁰.

Ένα ζώο που χρησιμοποιείται συχνά στον προσβλητικό λόγο από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, ιδιαίτερα των αγιολογικών κειμένων, είναι το λιοντάρι. Αν και όπως έχει παρατηρηθεί το ζώο αυτό έχει και θετικές συνδηλώσεις²³¹, υπάρχουν αρκετά παραδείγματα που το λιοντάρι συμβολίζει την βιαιότητα και την σκληρότητα. Στις Γραφές διαβάζουμε: (Α΄ Πέτρο. 5,8) ὁ ἀντίδικος ὑμῶν διάβολος ὡς λέων ὠρουόμενος περιπατεῖ ζητῶν τίνα καταπίη, αλλά και (Εβρ. 11,33) οἱ διὰ πίστεως κατηγωνίσαντο βασιλείας, εἰργάσαντο δικαιοσύνην, ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν, ἔφραξαν στόματα λεόντων²³². Το λιοντάρι χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από τους συγγραφείς αγιολογικών κειμένων κατά την περίοδο της εικονομαχίας, όπου οι βασιλεῖς Λέων Γ΄ και Λέων Ε΄ παρομοιάζονταν με λιοντάρια: λεοντοειδῶς βρούξας ὁ ἀνήμερος θῆρ καὶ λεοντώννιμος²³³, τὸν ἀγνώμονα Λέοντα ἐπωρούμενον ἦσθετο καὶ κατὰ τῆς ἀρχῆς λεόντειον βρέμοντα²³⁴, τοῦ Λέοντος ἐκείνου τοῦ θηριωνύμου²³⁵, μέγα στενάξας καὶ λεοντιαῖον βρούξας²³⁶, βρούξας ὡς λέων φερωνύμως²³⁷. Το λιοντάρι ως βασιλιάς των

230. Ευστάθιος, Λόγος 13 (σημ. 176), 207.75-77: εἶπεν ἄν τις λύκους ἐκείνους πάλαι ποτέ, καθά τινη ποίμνιη, τῇ Ῥωμαϊκῇ ἐπεισηδῶντας κληρονομία καὶ τοῖς τῶν Χριστιανῶν αἵμασι χαίροντας STONE, *Secular Orations*, 85, σπ. 372.

231. Καλλίνικος, *Βίος ἁγίου Ὑπατίου*, 45.5, ἐκδ. G. J. M. BARTELINK, *Callinicos, Vie d'Hypatios* [SC 177], Paris 1971, 270 για το λιοντάρι ως θετικό σύμβολο με αναφορά στο ευαγγελικό χωρίο *Κατὰ Ματθαῖον* 17, 16-18· ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις* (σημ. 51), 90. 18-19· 115. 18-19· 159. 19-20.

232. Βλ. B.A. STRAWN, *What Is Stronger than a Lion? Leonine Image and Metaphor in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, Fribourg / Göttingen 2005, για τη συμβολική και μεταφορική χρήση του λιονταριού στη Βίβλο.

233. *Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου* (σημ. 43), 9, 98.26· Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόφιλον*, PG 95, 360.

234. Ιγνάτιος Διάκονος, *Βίος Νικηφόρου* (σημ. 162), 163. 17-18.

235. Γρηγορίου του Κληρικού, *Βίος ἁγίας Θεοδώρας*, 17.1, ἐκδ. Σ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, *Ὁ βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ. Διήγησις περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας: εἰσαγωγή, κριτικὸν κείμενον, μετάφρασις, σχόλια* [Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν 1], Θεσσαλονίκη 1991, 100.

236. *Βίος Μιχαὴλ Συγκέλλου*, 18, ἐκδ. M. CUNNINGHAM, *The Life of Michael the Synkellos* [Belfast Byzantine texts and translations 1], Belfast 1991, 78. 23-24.

237. *Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου*, 10, 100.6· Παρόμοια καὶ 119.9· 124.21.

ζώων²³⁸ ταυτιζόταν με τον αυτοκράτορα²³⁹ και με αυτές τις αναφορές οι εικονόφιλοι, ίσως, προσπάθησαν να αφαιρέσουν από το σύμβολο του λιονταριού τις θετικές συνδηλώσεις, προκειμένου να μην ταυτίζονται οι εικονομάχοι αυτοκράτορες με τον βασιλιά των ζώων και να μην αντλούν ως εκ τούτου μια συμβολική νομιμοποίηση της εξουσίας τους²⁴⁰: *Οὐ γὰρ ἔστιν ἄξιος τῆ τοῦ λέοντος τιμᾶσθαι προσηγορία*, αναφέρεται στον *Βίο* του αγίου Ιωάννη Ψυχαίτη²⁴¹. Ωστόσο, όπως έχει υποδείξει η Cunningham, η σύνδεση του κακού ηγεμόνα με ένα θηρίο αντλεί από την εβραϊκή και χριστιανική αποκαλυπτική λογοτεχνία και η ιδέα αυτή αξιοποιήθηκε από τους χριστιανούς συγγραφείς, για να περιγράψουν τους παγανιστές διώκτες των Χριστιανών σε προγενέστερες της εικονομαχίας ιστορικές περιόδους²⁴².

Επιπλέον, ακόμη και την περίοδο της εικονομαχίας, η προσηγορία λέων δεν απέκτησε απόλυτα αρνητικό περιεχόμενο και οι βυζαντινοί συγγραφείς συνεχίζουν να συσχετίζουν το μεγαλοπρεπές και δυνατό ζώο με πρόσωπα προς τα οποία σίγουρα διάκεινται θετικά. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τον Θεόδωρο Στουδίτη, ο οποίος σε μια επιστολή του προς τον πάπα Λέοντα Γ', τον καλεί να βρυχηθεί σαν λιοντάρι κατά των κακόδοξων²⁴³. Επίσης, στον *Βίο* του Λέοντος Κατάνης, ο συγγραφέας

238. *Δίηγησις τετραπόδων* (σημ. 18), 17-18, 171: *ἐκάθισεν ὁ βασιλεὺς πάντων τῶν τετραπόδων/λέων ὁ ἀγριόφθαλμος*.

239. *ODB*, λ. *Lions*, τόμ. 2, 1231-1232. Αχιμέτ, *Ὀνειροκριτικόν* (σημ. 168), 267.3, 218: *Ὁ λέων εἰς πρόσωπον βασιλέως κρίνεται*.

240. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, “Animal Farm” (σημ. 182), 353-354. Την περίοδο πριν την εικονομαχία έχουμε, επίσης, χρήση του λιονταριού σε αγιολογικά κείμενα (π.χ. *Μαρτύριο αγίου Θεοδώρου Τήρωνος*, 4, έκδ. Η. DELEHAYE (σημ. 92), 130.13· *Μαρτύριο αγίου Δομετίου*, 21, έκδ. J. VAN DEN GHEYN, *Acta Graeca S. Dometii Martyris*, *AnBoll* 19 (1900), 315.7-10, αλλά η τάση ήταν να χρησιμοποιείται πιο γενικά ο όρος θηρίο ή συνεκδοχικά ο βρυχηθμός και το τριξίμο των οδοντών [π.χ. *Λεόντιος, Βίος αγίου Ιωάννη Ἐλεήμονος* (σημ. 224), 385,26. 16-17: *μαινομένων καὶ βρυχόντων τοὺς ὀδόντας κατ’ αὐτοῦ, καὶ Βίος αγίου Θεοδώρου Συκεῶν*, 142. 16-17, έκδ. Α.-J. FESTUGIERE, *Vie de Théodore de Sykeon*, τ. 1 (SubsHag 48), Brussels 1970, 112: *θηρίοτροπον τοῦ ἀνδρὸς ὁμότητα*].

241. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, “Animal Farm”, 345 η αναφορά.

242. *Βίος Μιχαὴλ Συγκέλλου*, βλ. την σχετική παρατήρηση της CUNNINGHAM, 145, υπ. 73.

243. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστ.* 33. 59-60, έκδ. G. FATOUROS, *Theodori Studitae Epistulae*, τ. 1, [CFHB 31.1], Berlin/New York 1992, 93: *οὕτω καὐτός, τολμῶ λέγειν,*

αποκαλεί τον άγιο lionτάρι που θα βρυχηθεί και θα διώξει τους αιρετικούς²⁴⁴. Αλλά και αμέσως μετά το πέρας της εικονομαχίας, ο Φώτιος αναφερόμενος στον πάπα Λέοντα Β΄ τον περιγράφει με θετικό τρόπο, ως εφάμιλλο του ονόματός του²⁴⁵, ενώ στα τέλη του 10ου αιώνα, ο μητροπολίτης Συνάδων Λέων, επιτιθέμενος στον Αρσένιο, δεν διστάζει να παρομοιάσει τον εαυτό του με lionτάρι²⁴⁶.

Το γεγονός πως το lionτάρι στη χριστιανική παράδοση χρησιμοποιείται με θετικό συμβολισμό, ενώ ταυτόχρονα γίνεται και σύμβολο της οργής και της θηριώδους μανίας, μας παραπέμπει άμεσα σε ένα ακόμα χαρακτηριστικό του προσβλητικού λόγου, την διαλεκτική του δύναμη²⁴⁷. Το χαρακτηριστικό αυτό βρίσκεται στον ρητορικό πυρήνα

φερωνύμως βρούξον θείως, μάλλον δὲ βρόντησον κατὰ τῆς παρούσης κακοδοξίας τὰ εἰκότα.

244. Βίος τοῦ Λέοντος Κατάνης, 39.1-5, ἐκδ. Α. G. ALEXAKIS, *The Greek Life of St. Leo bishop of Catania (BHG 98 1b)*, [SubsHag 91], Brussels 2011, 188: Ἄλλ' ὃ τῶν οὐρανίων ἐραστὰ καὶ κληρονόμη Λέων, ὁ λέων ὡς ἀληθῶς πεφηνῶς καὶ πεποισθῶς ὡς λέων [...] τῶν αἰρετιζόντων τὸ στίφος ὡς ἀλώπεκας ὑπούλους βασιλικῶ τῷ βρυχήματι καταπλήττων καὶ ἀπελαύνων. Πρβλ. και το σχετικό χωρίο από τον Πρὸς Ἄντιοχεῖς λόγο του Ἰωάννη του Χρυσοστόμου, υπ. 34 παραπάνω.

245. Φώτιος, Ἐπιστ. 291. 75-76, τ. III, Leipzig 1985, 141: ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ μεταγενέστερος Λέων, ὁ τὴν πίστιν ὥσπερ τὴν κλῆσιν ἐφάμιλλος.

246. Λέων Συνάδων, Ἐπιστ. 17. 3-5 (σημ. 62), 28: σὺ τὸν ἵππον, ὃ φασιν, εἰς πεδίον, σὺ τὸν λέοντα νύσσεις καθεύδοντα, δεῖλος καὶ ἄδικος καὶ παιδίον μάλλον ἢ ἄνηρ ὢν; Οὐ σὺ μὲν Ἀρσένιος, Λέων δ' ἐγώ.

247. Αἰζίζει να θυμηθούμε, σχετικά με την εικόνα του lionταριού στα αγιολογικά κείμενα και ένα παράδειγμα από τον 6ο αιώνα και τον Βίος τοῦ ἁγίου Γερασίου, από τον Κύριλλο Σκυθοπολίτη, ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τ. 4, Πετρούπολη 1897 (ανατ. Βρυξέλλες 1963). Εκεί ο άγιος θεραπεύει ένα lionτάρι και το ζῶο ακολουθεῖ τον άγιο, σαν μαθητής του (181.6-8). Στην συνέχεια, όταν ο άγιος πεθαίνει, το lionτάρι, θυμίζοντας το σκύλο του Οδυσσεά, τον Άργο, δεν ήθελε να φάει και να πιει, έκλαιγε και οδυρόταν, μέχρι που το οδήγησαν στο τάφο του άγίου όπου με δραματικό τρόπο το lionτάρι αυτοκτόνησε (182.17-183.23). Στον εν λόγω Βίος είναι εντυπωσιακός ο ανθρωπομορφισμός του lionταριού, που χρησιμοποιείται, για να δηλωθεῖ η αξία της υποταγής και της υπακοής στον μοναχικό βίος (184.1-3) Για την βαρύτητα του lionταριού ως συμβόλου θα αρκούσε απλά να σκεφτούμε, πως αν αντί για lionτάρι, ο συγγραφέας είχε επιλέξει κάποιο άλλο ζῶο, το αποτέλεσμα ίσως ήταν κωμικό. Βλ. επίσης Βίος ἁγίου Γεωργίου Χωζιβίτη (σημ. 43), 260, 10. 8-23- Κύριλλος Σκυθοπολίτης, Βίος ἁγίου Σάββα (σημ. 78), 107. 11-16 και 119. 25-28- Βίος Βασιλείου τοῦ Νέου I, 8.1-10 (σημ.83), 80, όπου ένα άγριο lionτάρι μετατρέπεται σε πρόβατο μόλις βλέπει τον άγιο,

του προσβλητικού λόγου. Οι σοφιστές της αρχαιότητας διατείνονταν πως μπορούσαν *τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν* (Πρωταγόρας), εισάγοντας έτσι έναν ηθικό σχετικισμό, ενώ ο συγγραφέας της *Ῥητορικῆς πρὸς Ἀλέξανδρον* σημειώνει πως ο ψόγος είναι *τῶν μὲν ἐνδόξων ταπεινώσις, τῶν δὲ ἀδόξων ἀΰξησις*²⁴⁸. Αυτή η *αμφοτερογλωσσία* ήταν βέβαια γνωστή στους Βυζαντινούς συγγραφείς²⁴⁹.

Τέλος, συχνά ένας συγγραφέας, προκειμένου να επιτεθεί κατά κάποιου ιερωμένου που δεν επιτελεί ευλαβώς τα καθήκοντά του, τον παρομοίαζε με λύκο (αντί για ποιμένα), που δεν φροντίζει ή θέτει σε κίνδυνο το ποίμνιο του. Ο χαρακτηρισμός αντλεί από τη χριστιανική, βέβαια, παράδοση και αυτό τον κάνει καταλληλότερο για να αποδοθεί σε κάποιον ιερωμένο²⁵⁰. Ο Ιωάννης Μόσχος χρησιμοποιεί ακριβώς αυτό το σχήμα σε μία από τις ιστορίες του *Λειμωναρίου*,²⁵¹. Η προσβολή αυτή αξιοποιήθηκε κατά την περίοδο της εικονομαχίας, από τον πατριάρχη Νικηφόρο²⁵², ενώ και στον *Βίο* του πατριάρχη Ιγνατίου ο επίσκοπος

αλλά και 300, 17. 10-11 όπου ένας ίππος *ὥσπερ τις λογικός, ὑπέκλινε τὴν κεφαλὴν τῷ ὀσίῳ*. Οι άγιοι, λοιπόν, συχνά εξημερώνουν ζώα, αλλά και ανθρώπους που επιδεικνύουν συμπεριφορά αντίστοιχη, όπως στον *Βίο τῶν άγιῶν Δαυίδ, Συμεών, Γεωργίου* (σημ. 84), 228. 26-27 όπου ο άγιος μετατρέπει τον απεσταλμένο του αυτοκράτορα από άγριο και αλαζονικό λύκο σε αρνάκι, *θέαμα ξένον καὶ παράδοξον ἐν μιᾷ γάρ καιροῦ ὀσπῆ, ὁ λύκος ἐγένετο πρόβατον, τιθασσεύεται δὲ ὡς ὁ Παῦλος*.

248. *Ῥητορική πρὸς Ἀλέξανδρον*, 3. 1, έκδ. M. FUHRMANN, *Anaximenes ars rhetorica*, Berlin / New York 2000, 21. 16-17.

249. ROLOS, *Amphoteroglossia* (σημ. 127), 29-30, με αναφορά στον Τζέτζη, *Χιλιάδες* (σημ. 52), VII, 299-301, 261.

250. Ιγνάτιος Διάκονος, *Βίος Νικηφόρου* (σημ. 162), 194. 9-10 και 27-30: *ταῦτα οἱ ἀντὶ ποιμένων λύκοι τῷ ἀρχιποίμηνι τὰ παλίμφημα παραφθεγξάμενοι [...] εἰ δέ γε λύκοι βαρεῖς τὴν ποιμνὴν ταράξαι προθέμενοι προβάτων δορὰν ὑποκρίνονται καὶ κατὰ τοῦ ποιμένος ὑβρίζουσι, τίς αὐτοῖς καὶ μόνον εἰς θέαν ἐλθεῖν κατανεύσειεν*. Στο ίδιο, 206. 12-14: *ποιμένας τῶν ἐκκλησιῶν ἐξωθουμένους καὶ λύκους πιστευομένους τὸ ποίμνιον*. *Βίος Βασιλείου τοῦ Νέου I*, 19.19^ο 19. 24-25 (σημ. 83), 102-103: *Ὁ δὲ λαβῶν μάχαιραν κατέσφαξε τὰ πρόβατα [...] κρεῖττον ἦν καὶ τῷ ἀθλίῳ Νικολάῳ εἰς φυγὴν τραπήναι μάλλον καὶ μὴ αὐτὸν λύκον γενέσθαι καὶ καταφαγεῖν τὸ ποίμνιον*.

251. Ιωάννης Μόσχος, *Λειμωνάριον*, PG 87.3, 2897: *εἰς οὐδὲν θέμενος καὶ τὴν ἱερατικὴν ἀξίαν ὁ δεῖλαιος, εὐρέθη ἀντὶ ποιμένος λύκος ἄγριος*.

252. Koutrakou, "Animal Farm" (σημ. 182), 330.

Γρηγόριος Ασβεστάς αποκαλεί τον Ιγνάτιο λύκο αντί ποιμένα και μάλιστα ενώπιον άλλων ιερωμένων²⁵³.

12. Εξωτερική εμφάνιση

Δεν είναι σπάνιες οι φορές που οι προσβλητικοί χαρακτηρισμοί επικεντρώνονται στην εξωτερική εμφάνιση του αντιπάλου. Ήδη έχουμε αναφερθεί στην περίπτωση του Αλυπίου, όπου πέρα από τη λαμαργία του, γελοιοποιείται για την εμφάνιση του και συγκεκριμένα για το πάχος του. Έναν αιώνα πριν τον Πισίδη, ο Ιουλιανός Αντικλήσωρ συνθέτει ένα επίγραμμα, επιτιθέμενος στην εμφάνιση κάποιου ανώνυμου (φανταστικού;) αποδέκτη, λέγοντας του πως μοιάζει με στρουθοκάμηλο²⁵⁴. Ο χαρακτηρισμός κάποιου ως χαμαιλέοντα, όπως είδαμε, σχετίζεται κυρίως με την δολιότητά του και την ικανότητά του να ελίσσεται. Όμως, ο Ψευδο-Συμεών αναφέρεται στον Λέοντα Ε΄ με αυτό τον χαρακτηρισμό λόγω του ύψους του²⁵⁵, αξιοποιώντας την ετυμολογία του ονόματος του ζώου (χαμαιλέον < χαμαί + λέων).

13. Ονόματα και προσβλητικά παρωνύμια με ζώα

Το όνομα κάποιου μπορούσε να γίνει αφορμή για προσωπική επίθεση, ενώ πολλές φορές τα αρνητικά χαρακτηριστικά ενός προσώπου ήταν δυνατόν να εκφραστούν μέσω ενός προσβλητικού παρωνυμίου, ακόμα και αν αυτό αρχικά δεν ήταν προσβλητικό, αλλά απλώς περιγραφικό²⁵⁶. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης κατακρίνει την τάση αυτή των Βυζαντινών, διότι θεωρεί

253. Νικήτας Δανίδ, *Βίος πατριάρχη Ιγνατίου*, 23, έκδ. Α. SMITHIES, *Nicetas David, The Life of Patriarch Ignatius* [DOT 13 = CFHB 51], Washington, D.C. 2013, 38. 1-3: πάσης ενώπιον τῆς ἐκκλησίας ἐσχάτως διελοιδορεῖτο τὸν ἀναίτιον καὶ λύκον ἀντὶ ποιμένος ἐπεισιέναι τῇ ἐκκλησίᾳ μανιωδῶς διΐσχυρίζετο.

254. *Παλατινὴ Ἀνθολογία* (σημ. 132), XI 367, 726: Ὅψιν ἔχεις στρουθῶ πανομοίον. ἧ ῥά σε Κίρκη/ ἐς πτηνὴν μετέθηκε φύσιν κυκεῶνα πιόντα.

255. Ψευδο-Συμεών, *Χρονογραφία*, έκδ. I. BEKKER, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus* [CSHB], Bonn 1838, 603.3-4: ἦν δὲ τὴν ἡλικίαν κοντός (διὸ καὶ Χαμαιλέον προσηγόρευται).

256. Για μια πραγμάτευση των βυζαντινών παρωνυμίων βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινὰ τινὰ παρωνύμια, *ΕΕΦΣΠΑ* 4 (1953-1954), 60-98 και κυρίως 78-84. Για τα ρωμαϊκά ονόματα βλ. όσα καταγράφει ο Ιωάννης Λυδός, *Περὶ πολιτικῶν ἀρχῶν* (σημ. 129), 34.25 - 38. 18 και 46. 18-21.

ότι παρακινούνται από τον φθόνο²⁵⁷. Ως ενδεικτικά παραδείγματα, αναφέρουμε τον αποδέκτη μίας από τις ερωτικές επιστολές που συνέθεσε τον 6ο αιώνα ο Αρισταίνετος, του οποίου το όνομα ήταν Λύκων. Η αποστολέας τον παρομοιάζει με λύκο, έτοιμο να γεμίσει το στόμα του, μάταια όμως αφού η ίδια δεν πρόκειται να ενδώσει στην ερωτική του προσέγγιση²⁵⁸. Ο Θεοφάνης και στη συνέχεια ο Γεώργιος Μοναχός περιγράφουν τους Λυκάονες της Μικράς Ασίας ως λυκανθρώπους, λόγω της υποστήριξης που είχαν παράσχει στον αυτοκράτορα Νικηφόρο²⁵⁹. Η λυκανθρωπία εθεωρείτο ασθένεια, ένα είδος μελαγχολίας, που έκανε τους ασθενείς να φέρονται ως λύκοι, να συχνάζουν στα κοιμητήρια και να έχουν ωχρό δέρμα μεταξύ άλλων συμπτωμάτων²⁶⁰. Την ασθένεια καταγράφει και ο Ψελλός σε ποίημα του και της αποδίδει το χαρακτηριστικό της *μισανθρωπίας*²⁶¹.

Το όνομα του Λέοντος Χοιροσφάκτη, όπως θα περιέμενε κανείς, έδωσε στους αντιπάλους του τη δυνατότητα να προσθέσουν μια ακόμη ύβρη στον εκτενή κατάλογο όλων όσων του καταμαρτυρούσαν. Ο Κωνσταντίνος

257. Ευστάθιος, *Προοίμιον εις τὸν ἰαμβικὸν κανόνα*, έκδ. P. CESARETTI – S. RONCHEY, *Eustathii Thessalonicensis exegesis in canonem iambicum pentecostalem* [Supplementa Byzantina 10], Berlin/München/Boston 2014, 13. 127-140.

258. Αρισταίνετος, *Ἐπιστ.* II, 20. 35-37, έκδ. O. MAZAL, *Aristaeneti Epistularum Libri ii*, Stuttgart 1971, 98: *λύκος οὖν χανών, ὃ Λύκων, ἄπιθι διὰ κενῆς, καὶ μηκέτι κάλει θηρία τὰς φυλαττομένας αὐτοῖς περιπεσεῖν τοῖς θηρίοις*. Πρβλ. και το σχετικό χωρίο από τον Φαῖδρο του Πλάτωνα, υπ. 141 παραπάνω.

259. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (σημ. 63), 480.16: *Λυκάονάς τινας, ἢ λυκανθρώπους*. Γεώργιος Μοναχός, *Χρονικόν*, έκδ. C. DE BOOR, corr. cur. P. WIRTH, *Georgii monachi chronicon*, τ. 2, Stuttgart 1978, 772. 19-20. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *De Insidiis, Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, τ. 3: *excerpta de insidiis*, έκδ. C. DE BOOR, Berlin 1905, 188. 12-13.

260. Μεταξύ άλλων την ασθένεια καταγράφουν: Οριβάσιος, *Σύνοψις πρὸς Εὐστάθιον*, έκδ. J. RAEDER, *Oribasii synopsis ad Eustathium et libri ad Eunarium*, Leipzig/Berlin 1926 (ανατ. 1964), 250. 10-27. Αέτιος, *Βιβλία Ἰατρικά*, έκδ. A. OLIVIERI, *Aëtii Amideni libri medicinales v-viii*, Berlin 1950, 151.21-152.12. Παῦλος Αιγινίτης, *Ἐπιτομαὶ ἰατρικαί*, έκδ. J. L. HEIBERG, *Paulus Aegineta*, τ. 1, Leipzig/Berlin 1921, 159.16-160.8. Βλ. και την καταγραφή στη Σούδα, γράμμα μ (σημ. 52), 205, όπου ένας ιατρός στα χρόνια του Μάρκου Αντώνιου φαίνεται να έγραψε περί λυκανθρωπίας.

261. Ψελλός, *Ποίημα* 9. 839-842 (σημ. 127), 217: *Μελάγχολόν τι πράγμα λυκανθρωπία/ ἔστι γὰρ αὐτόχρημα μισανθρωπία, / καὶ γνωριεῖς ἄνθρωπον εἰσπεπωκότα/ ὁρῶν περιτρέχοντα νυκτὸς τοὺς τάφους, / ὠχρόν, κατηφῆ, ξηρόν, ἡμελημένον*.

Ρόδιος τον αποκαλεί, λοιπόν, σφαγέα γουρουνιών, εξαιτίας των *καλών σπουδασμάτων* του²⁶². Έτσι, και ο Αρέθας Καισαρείας δηλώνει στον Χοιροσφάκτη, πως στέκεται στο ύψος του ονόματος του, μοιάζοντας με χοίρο, που θεωρείται ακάθαρτο ζώο και στη χριστιανική παράδοση σχετίζεται επίσης με τους δαίμονες²⁶³. Επιπλέον, στο ίδιο απόσπασμα τονίζεται ότι ο Χοιροσφάκτης, εκτός των άλλων, είναι πρώτος μεταξύ των χοίρων: εδώ, αξιοποιείται και άλλος τύπος του προσβλητικού λόγου, ο συγχρωτισμός και η επαφή με άτομα αξιόμιμπα. Στο ίδιο έργο ο Αρέθας παρομοιάζει τον Χοιροσφάκτη με σκαθάρι. Η προσβολή σκοπεύει να μειώσει τον αντίπαλο, και για να επιτευχθεί αυτό, τον συγκρίνει με τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, τον οποίο παρομοιάζει με ένα μεγαλοπρεπές ζώο, τον αετό²⁶⁴. Ταυτόχρονα, αξιοποιείται ένας ακόμα κλασικός τύπος του προσβλητικού λόγου, η ρητορική ανεπάρκεια²⁶⁵. Αμέσως μετά ο Χοιροσφάκτης παρομοιάζεται με γάιδαρο, για να τονιστεί η χαμηλή πνευματική του ικανότητα²⁶⁶.

262. Κωνσταντίνος Ρόδιος, *Πρὸς τὸν Χοιροσφάκτην Λέοντα* (σημ. 121), 1-2, 624-625: Ἄλλ' ὡς μακελλεὺς καὶ σφαγεὺς χοίρων πέλων / κλήσεις ἄκουε σὼν καλῶν σπουδασμάτων. Βλ. και το ποίημα του Κωνσταντίνου Ροδίου, *Πρὸς Θεόδωρον Εὐνούχον Παφλαγόν* (σημ. 121), 28-41, 626, όπου τον αποκαλεί μεταξύ άλλων χαρακτηρισμών «βυρσοδευποφαλαγόν» και «χοιροπαφλαγόν» προσδίδοντάς του χοιρώδη και βρωμερή φύση γενικότερα, με ποικίλες προσβολές.

263. Αρέθας, *Χοιροσφάκτης ἢ Μισογός*, ἐκδ. L.G. WESTERINK, *Arethae archiepiscopi Caesariensis Scripta Minora*, τόμ. 1, Leipzig 1968, 205. 18-20 οὕτω γὰρ ἂν καὶ τὸ ἐπώνυμον ὑμῶν ἐπαληθεύει ὁ Χοιροσφάκτης, τοῖς χοιριδίοις ἐναριστεύων καὶ συμφθειρόμενος.

264. Ο αετός είναι ζώο με θετικό συμβολισμό, βλ. π.χ. και *Συνεχιστές Θεοφάνη*, Δ', 6.22 (σημ.163), 220 και το απόσπασμα στην υπ. 164 παραπάνω.

265. Αρέθας, *Χοιροσφάκτης ἢ Μισογός*, 206. 20-22: οὐδὲ τοῦ θείου τὸν λόγον Γρηγορίου, ᾧ δὴθεν ἀμφήριστος φῦναι ἀποθρασυνάμενος τῷ χαρακτήρι τοῦ στόματος ἀετῷ κἀνθαρος ἀναφαίνῃ.

266. Αρέθας, *Χοιροσφάκτης ἢ Μισογός*, 206. 25-26: τὸ μὲν ἀκοῦσαι καὶ ὄνω λύρας εἰς πρᾶγμα οὐδέν. Ο Αρέθας αξιοποιεί γνωστή στους Βυζαντινούς παροιμία, η οποία φαίνεται να προέρχεται από ένα έργο του κωμωδιογράφου Μενάνδρου, Φώτιος, *Λεξικόν*, γράμμα ο, 337, ἐκδ. C. THEODORIDIS, *Photii patriarchae lexicon*, τ. 3 (N-Φ), Berlin-New York, 2013: Ὅνος λύρας: Μένανδρος Ψοφοδεεῖ· ἢ δ' ὄλη παροιμία· Ὅνος λύρας ἤκουε καὶ σάλπιγγος ἧς λέγεται δὲ ἐπὶ τῶν μὴ συγκατατιθεμένων μὴ δὲ ἐπαινούτων Διογενιανός, *Παροιμίας Δημιόδει* (σημ.187), 291.8: Ὅνος λύρας ἀκούων: ἐπὶ τῶν ἀπαιδευτων. Βλ. και στον *Βίο τοῦ ἁγίου Μελετίου* από τον Θεόδωρο Πρόδρομο, *Οἱ Βίοι τοῦ ἁγίου Μελετίου τοῦ Νέου*, ἐκδ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 9], Αθήνα 2018: 151-252,

Ο Χριστόφορος Μυτιληναίος κατηγορεί έναν μοναχό που λέγεται Μουρζούλ (*μουρζούλιν* είναι είδος ψαριού, βλ. *LBG*), πως τηρεί σιγήν ιχθύος, όπως ταιριάζει στο όνομα του. Ο ποιητής εδώ αξιοποιεί ένα συχνό επιστολογραφικό μοτίβο, όπου ο αποδέκτης της επιστολής δέχεται την επίπληξη του αποστολέα, επειδή δεν απάντησε εγκαίρως στον αλληλογράφο του²⁶⁷. Σε άλλη περίπτωση ο Χριστόφορος λοιδορεί κάποιον ονόματι Μόσχο, λέγοντας του πως τώρα μπορεί να λέγεται ταύρος, καθώς απέκτησε κέρατα²⁶⁸.

Όσον αφορά την αξιοποίηση ζώων σε προσβλητικά παρωνύμια, ο Γενέσιος αναφέρεται σε κάποιον Βοϊδίτιξη του οποίου η προδοσία οδήγησε στην πτώση του Αμορίου²⁶⁹. Χοίρος μαθαίνουμε πως αποκαλούνταν ο πατρίκιος Ιμέριος, λόγω της αγριότητας του προσώπου του, ίσως όμως και λόγω του χοιρώδους βίου που διήγε²⁷⁰. Ο χοίρος, σύμφωνα με τους αρχαίους λεξικογράφους, λέγεται και γρούλλος²⁷¹. Γρούλλος, λοιπόν, αποκαλούνταν ο αυλικός που ο Μιχαήλ Γ΄ ο Μέθυσος

228.31· Ιωάννης Δαμασκηνός, *Βαρλαάμ και Ίωάσαφ*, 32. 11-12, H. MATTINGLY and G. R. WOODWARD (έκδ.), [*St. John Damascene*]. *Barlaam and Joasaph*, Cambridge, Mass. 1914 (ανατ. 1983), 330· Αρισταίνετος, *Ἐπιστ.* I, 17.18. Πρβλ. Πλούταρχος, *Πρὸς Κωλώτην*, 1122, Β6-7 όπου απευθύνεται η ίδια παρουσία ως προσβολή στον φιλόσοφο Κωλώτη, του οποίου το όνομα -παρεμπιπτόντως- σημαίνει είδος ασύρας (*LSJ*, λ. *κωλώτης* = *ἀσκαλαβώτης*).

267. Χριστόφορος Μυτιληναίος, *Ποίημα* 4. 1-3 (σημ. 40), 5-6: *Σιγᾶς, πάτερ βέλτιστε, μηδέν μοι γράφων; / εὖ δρᾶς, σιώπα καὶ γὰρ ἐξ ἐπωνύμου/ ἄφωνος ἰχθὺς καὶ δοκεῖς καὶ τυγχάνεις.*

268. Χριστόφορος Μυτιληναίος, *Ποίημα* 31. 1-2, 28: *Πάλαι σὺν μόσχοις, Μόσχε, μικρὸς ὢν ἔτι, / φύσας δὲ νῦν κέρατα, ταῦρος εἶ μέγας.* Βλ. πιο κάτω (σσ. 114-115) σχετικά με τα κέρατα στον προσβλητικό λόγο.

269. Γενέσιος, (σημ.186), 3.11, 45.70-71: *βοδὸς ὑποκοριζόντως ὄνομα κατ' ἄλογιστίαν προσεκέκλητο· Συνεχιστὲς Θεοφάνη, Γ', 34. 9-10 (σημ. 163), 186.*

270. *Συνεχιστὲς Θεοφάνη, Δ', 21. 8-10, 246: Ἰμέριος οὗτος ἐκαλεῖτο ὁ Χοῖρος, διὰ τὴν τοῦ προσώπου οὕτω κατονομαζόμενος ἀγριότητα Βίος Βασιλείου* (σημ. 205), 27. 18-20, 104: *διὰ δὲ τὸ χοιρώδες τοῦ βίου μᾶλλον καὶ ῥυπαρὸν ἄξιος ἦν τῆς τοιαύτης προσρήσεως.*

271. Ησύχιος, *Λεξικόν*, γράμμα γ, 946, έκδ. K. LATTE - I. C. CUNNINGHAM, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, τ. 1 (Α-Δ), Berlin/Boston 2018· Σούδα, γράμμα γ (σημ. 52), 463. Βλ. και όσα αναφέρει σχετικά με την ετυμολογία του ονόματος ο Ευστάθιος, *Σχόλια στην Οδύσσεια* (σημ. 61), 379.25-26: *χοίρειος δὲ φωνὴ καὶ ὁ γρουλλισμός. ὅθεν καὶ ὁ Πλούταρχος Γρούλλον ἐπλασέ τινα τῶν τοῦ Ὀδυσσεὺς ἐταίρων διαλεγόμενον τῷ Ὀδυσσεῖ.*

είχε ορίσει ως πατριάρχη χάριν ενός βλάσφημου αστεϊσμού²⁷². Το όνομα μας παραπέμπει στο γουρούνι – ήρωα από τον σχετικό διάλογο του Πλουτάρχου, στον οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί²⁷³. Στον *Βίο* του αγίου Λαζάρου Γαλησιώτη, κάποιος Γεώργιος έχει το παρωνύμιο *Κύων*, το οποίο, όπως αποδείχτηκε, ήταν ενδεικτικό της ποιότητας του²⁷⁴. Μάλιστα, παρά τις προειδοποιήσεις του αγίου, εκείνος *τῆς πονηρίας οὐκ ἔληγεν*²⁷⁵, μέχρι που ήρθε η δίκαιη τιμωρία του²⁷⁶. Ένα παρωνύμιο μας παραδίδει και ο Χριστόφορος Μυτιληναίος, αφιερώνοντας ένα ποίημα του σε κάποιον *Βασίλειον, τὸν λεγόμενον Χοιρινόν*²⁷⁷. Στον Νικήτα Χωνιάτη συναντάμε το παρωνύμιο *Λαγός*, το οποίο φυσικά συνδέεται με τη δειλία, όπως έχουμε αναφέρει²⁷⁸.

14. Κατά του πλήθους

Συχνά οι Βυζαντινοί συγγραφείς μιλούν απαξιωτικά για το άστατο πλήθος των πόλεων ή του στρατοπέδου. Ο Ψελλός στη *Χρονογραφία* χαρακτηρίζει τα άτομα που απαρτίζουν το πλήθος που επιτίθεται στον Μιχαήλ Ε΄ και στον θείο του Κωνσταντίνο, ως άγρια θηρία²⁷⁹. Σε

272. *Συνεχιστές Θεοφάνη*, Δ΄, 38.7 (σημ. 163), 284.

273. Υπ. 28 της παρούσας. Βλ. και υπ. 271 για την παραπομπή του Ευσταθίου στον Πλούταρχο.

274. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτη*, κεφ. 104, έκδ. H. DELEHAYE, AASS *Novembris* 3, Brussels 1910, 540, στλ. 1-2: *Γεώργιος ὁ ἀύλητῆς, ὁ καὶ Κύων ἐπιλεγόμενος, ἅμα τῷ προρορηθέντι Ἰωάννῃ πρὸς τὸν πατέρα ἀνελθὼν, ὡς αὐτὸς ἐκεῖνος μετὰ τὸ κατελθεῖν ἐκείθεν μετὰ θαύματος ἔλεγε, πάντα τοῦ πατρὸς ἀκήκοεν ἐξείπόντος τὰ αὐτῷ εἰργασμένα ἄτοπα.*

275. *Βίος Λαζάρου Γαλησιώτη*, κεφ. 104, 540, στλ. 2.

276. Για να ολοκληρωθεί η εικόνα του Γεωργίου, ο αφηγητής προσθέτει και την πληροφορία πως επρόκειτο για έναν αυλητή. Μια προσθήκη όχι αθώα, αφού η μουσική, τα μουσικά όργανα και οι διασκεδάσεις είναι αξιόμιμπα, ειδικά στην αγιολογική γραμματεία.

277. Χριστόφορος Μυτιληναίος, *Ποίημα* 84 (σημ. 40), 78.

278. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* (σημ. 51), 525. 85-86, και 525. 93-94: *Ἰωάννης γάρ τις, Λαγὸς τὸ ἐπώνυμον [...] τὸν πιστὸν ὑπηρέτην ὁ θεῶ τὸ πᾶν ἄπιστος ἐν τοῖς ἀτολήτοις σχηματιζόμενος.*

279. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* (σημ. 124), V, 41. 1-3, 101· V, 45. 3-4, 103: *Τὸ μὲν οὖν εἰσεληλυθὸς πλῆθος, κύκλωσε περιστάντες τὸ ἄνδρῃ ὡσπερ δὴ τινες θῆρες καταδαΐσασθαι τούτους ἐβούλοντο [...] ὡς θῆρας αὐτοὺς τῶν ἱερῶν ἀπελαύνοντες.*

άλλη περίπτωση το πλήθος φέρεται να κινείται ως αγέλη ζώων, καθώς χαρακτηρίζεται από αταξία²⁸⁰. Ο Νικήτας Χωνιάτης χρησιμοποιεί καυστικό λόγο κατά των πολιτών της Κωνσταντινούπολης, χαρακτηρίζοντας τους ανόητους, ως σμήνος μελισσών, που ξεχύθηκε στο δρόμο εφευφημώντας την ανάρρηση του Ανδρόνικου Κομνηνού²⁸¹. Ο Χωνιάτης, επίσης, φαίνεται να αντλεί κάποια ευχαρίστηση από τον τρόπο που γελοιοποιεί το πλήθος ο Ανδρόνικος Κομνηνός. Όπως αναφέρει, ο αυτοκράτορας θεωρούσε τον λαό της Κωνσταντινούπολης συλλήβδην ηλίθιο, ως μάζα που άγεται και φέρεται. Έτσι, ο Ανδρόνικος κρέμασε από τις αψίδες της αγοράς τα κέρατα ενός ελαφιού που κυνήγησε, ώστε να διασύρει, όπως ερμηνεύει ο Χωνιάτης την πράξη, τους πολίτες, με μια εντυπωσιακή υπόμνηση της απιστίας των γυναικών τους²⁸². Ο παράδοξος τρόπος που ο Χωνιάτης ερμηνεύει το εν λόγω περιστατικό –που θα μπορούσε να είναι απλά μια πράξη εντυπωσιασμού και επίδειξης ρώμης εκ μέρους του Ανδρόνικου– υποδεικνύει την εκτίμηση που έτρεφε και ο ίδιος ο ιστορικός προς τις μάζες.

280. Ατταλειάτης, *Ιστορία* (σημ. 97), 190. 21-22: *καὶ ἦν τὸ πλῆθος ἀγελῆδὸν διακεχυμένον εἰς τὸ πεδίον*. Παρόμοιο χαρακτηρισμό του πλήθους έχουμε και στα εξής έργα: Νικήτας Δαυίδ, *Βίος πατριάρχου Ἰγνατίου* (σημ.253), 31, 48.1 και Πατριάρχης Νικηφόρος, *Ιστορία Σύντομος*, 83.6, έκδ. C. A. MANGO, *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History: Text, Translation and Commentary* [CFHB 13], Washington, D.C. 1990, 156.

281. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* (σημ.51), 270.24-26: *Διαδοθέντος δὲ τοῦ καλοῦ τοῦδε πράγματος τοῖς ἐν τῇ πόλει καὶ ἀβελτέροις (οὕτω γὰρ χρεὼν τὸν Κωνσταντινουπολίτην δῆμον καλεῖν) ὡς μελισσῶν σμήνη σίμβλων ἀπαναστάντα τὰ πλῆθη συνείλεκτο*. Σε άλλο σημείο της αφήγησης το πλήθος της πόλης παρομοιάζεται με μυρμήγκια (448. 19-21). Και τα δύο έντομα έχουν ως κοινό στοιχείο την μαζική μορφή των κοινοτήτων τους, άρα για τον Χωνιάτη από το πλήθος απουσιάζει η ατομικότητα ως στοιχείο ιδιαίτερης ταυτότητας, που θα διαχωρίσει το άτομο και θα το κάνει να ξεχωρίσει.

282. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 322.53-323.59: *Προῖὼν δὲ οὕτω κατετρώφα τῆς τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν εὐηθείας καὶ ὡς ἀπὸ ῥινοῦς ἐλκομένους ἐγχεύαζε καὶ πρὸς πᾶσαν τῶν κρατούντων θεραπείαν τε καὶ θωπείαν ἐτοιμῶς ἔχοντας ἐκωμόδει, ὥστε καὶ τῶν παρ' αὐτοῦ θηρωμένων ἐλάφων τὰ κέρατα, ὅποσα εἰς ὕψος ἤρτο καὶ εἰζόντι θαύματος, ταῖς κατὰ τὴν ἀγορὰν ἀψῖσιν ἀνήρτα, τῷ μὲν δοκεῖν εἰς ἔνδειξιν τοῦ μεγέθους τῶν παρ' αὐτοῦ ἀλίσκομένων ἀγρίων, τῷ δὲ ὄντι διαμωκόμενος τὸ πολίτευμα καὶ διασύρων εἰς ἀκρασίαν τῶν γαμετῶν*.

15. Δύο παραδείγματα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον

α. Μια περίπτωση που αξίζει να σχολιαστεί ξεχωριστά είναι το *Κατὰ Σαββαΐτην* ποίημα του Μιχαήλ Ψελλού. Στο ποίημα αυτό συναντά κανείς συγκεντρωμένους πολλούς από τους *τόπους* και τα μέσα του προσβλητικού λόγου. Πρόκειται για έναν ποταμό ύβρεων και προσβολών. Στους 322 στίχους του ποιήματος ο Ψελλός, επιτιθέμενος στον αντίπαλό του, αναφέρεται σε πολλά και διάφορα ζώα:

- 1 Πρὸς τὸν σατάν σε, τὴν ἔχιδναν τοῦ βίου
 18 ἀδδηφάγος **βοῦς**
 26 ἀλλ' ὡς ἀναιδὴς καὶ κατάπτυστος **κύων**
 87 ὃ βορβόρου πλήθουσα **χοιρώδης** φύσις
 116 **κηφήν** ἀεργὲ καὶ βαρυβρέμων **ὄνε**
 125 **δράκον** δαφονιὲ ῥηγγύων βλασφημίας
 127 δύσοδμε **κύων**, τὴν πονηρίαν **ὄφι**
 177 ὃ φαρμακὶς **δράκαινα**, πικρὸν **θηρίον**,
 178 **μύραινα** (=μέρνα, χέλι) δεινὴ καὶ **τρυγῶν** θαλασσία,
 179 **ταύρειον** αἶμα, πηγνύον, διολλύον, (= *πηκτό και καταστροφικό*)
 180 ἰοῦ γέμων **θῆρ** καὶ δόλου καὶ πικρίας.
 181 ὃ **κανθαρίς**, **βδέλλιον**²⁸³ ἢ **χαμαιλέον**
 254 ὁ πρὸ τρίτης **βοῦς** ἄγγελος νῦν ἀθρόον;
 283 ἦνεγκα καὶ δάκνοντα πολλάκις **κύνα**
 301 ῥῖψον **κύον**, τάχιστα τὴν ἐπωμίδα
 302 τί κοινόν, εἶπέ, τῷ **λύκῳ** καὶ **κωδίῳ**²⁸⁴;

Τα ζώα αποτελούν παρομοιώσεις του Σαββαΐτη και σε αρκετές περιπτώσεις, για να ενισχυθεί η εντύπωση που προκαλεί η προσβολή, ο Ψελλός προσθέτει στο ζώο και αρνητικούς επιθετικούς προσδιορισμούς. Έτσι, μεταξύ των άλλων προσβολών που απευθύνει ο Ψελλός στον αντίπαλό Σαββαΐτη, του προσάπτει και μια συνολικά ζωώδη φύση, η οποία περιλαμβάνει όλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στη συμπεριφορά και τον χαρακτήρα ενός ζώου.

283. Με βδέλλα παρομοιάζεται και ένας πρίγκηπας στην *Παλατινή Άνθολογία* (σημ. 132), XI 359.10, 722.

284. Μιχαήλ Ψελλός, *Ποίημα* 21 (σημ. 127), 258-269.

Βέβαια, ο Ψελλός, όσον αφορά στην επιλογή των ζώων, αξιοποιεί την προγενέστερη παράδοση. Ο σκύλος, π.χ., είναι μια κοινή προσβολή που προέρχεται από την αρχαία ομηρική παράδοση. Η οχιά και ο λύκος που φοράει προβιά αντλεί από την χριστιανική. Το *ταύρειον αίμα* απηχεί τον Αριστοφάνη²⁸⁵. Αξίζει ωστόσο να επισημάνουμε πως τα ζώα χρησιμοποιούνται για να προσάψουν στον αντίπαλο ένα χαρακτηριστικό, είτε σωματικό-εξωτερικό (*δύσοδμε κύων, βαρυβρέμων όνε*) είτε ψυχικό-πνευματικό-εσωτερικό (*άναιδής και κατάπτυστος κύων, τήν πονηρίαν όφι*)²⁸⁶.

β. Ένα χωρίο από το νομικό έργο του Ευσταθίου του Ρωμαίου, τον 11ο αιώνα, αποτελεί μία εξίσου ενδιαφέρουσα περίπτωση, που αξίζει να προσεχθεί. Στο κεφάλαιο που πραγματεύεται τις ύβρεις, ο Ευστάθιος παραθέτει ένα παράδειγμα, που ίσως απηχεί μια ρεαλιστική αποτύπωση προσβλητικού λόγου στην καθημερινή ζωή. Στον ιππόδρομο, κάποιος χαμηλόβαθμος αξιωματούχος προσβάλλει έναν πρωτοσπαθάριο ονόματι Λέων. Ο πρωτοσπαθάριος επιστρέφει την προσβολή, αποκαλώντας τον *κερατάν κούρβας νιόν*²⁸⁷. Ο χαμηλόβαθμος αξιωματούχος τότε παρομοιάζει τον πρωτοσπαθάριο με λέοντα, με άγριο ζώο που αφανίζει τον κόσμο. Η προσβολή αυτή πρέπει να θεωρήθηκε ιδιαίτερα σοβαρή, αφού προκάλεσε την άμεση αντίδραση του θιγμένου, ο οποίος από τη λεκτική βία πέρασε στη σωματική βία: ο πρωτοσπαθάριος χτύπησε και τράβηξε από τα μαλλιά τον χαμηλόβαθμο αξιωματούχο²⁸⁸. Η αντίδραση του αποδέκτη του προσβλητικού λόγου είναι σαφής δείκτης για την ύπαρξη προσβλητικής

285. Βλ. σ. 65, υπ. 52.

286. Για την γλώσσα και το ύφος του Ψελλού στα δύο σατιρικά ποιήματά του, κατά του Σαββαίτη και κατά του Ιακώβου, βλ. F. CONCA, *La lingua e lo stile dei carmi satirici di Psello*, *Eikasmos* 12 (2001), 187-196.

287. Την προσβλητική αυτή φράση παραδίδει και ο Τζέτζης, *Σχόλια στις Χιλιάδες*, VIII 577, XII 140, XII 226, XII 332, XII 603, έκδ. LEONE [σημ. 52], 560, 565, 566. Η κούρβα κυριολεκτικά είναι η σέλα (βλ. *LBG*). Όμως, μεταφορικά σημαίνει πόρνη.

288. Ευστάθιος Ρωμαίος, *Πείρα*, 61, 6. 1-7, έκδ. P. ZEPHOS, *Jus Graecoromanum*, τ. 1, Αθήνα 1931 (ανατ. Aalen 1962.): *Ότι έν τώ ιπποδρομίω ιστάμενός τις κανδιδάτης λόγους ύβριστικούς μέν, ού τραχείς δέ, οϊόν «έξαλειπτά ός που ήφάνισας τόν κόσμον», έρόίπτει κατά τοϋ πρωτοσπαθαρίου Λέοντος και πρωτονοταρίου τοϋ γενικοϋ. ό δέ ύβρισε τόν κανδιδάτην «κερατάν κούρβας νιόν», ό δέ άνθυπέφερε «ό λέων ήσαι», και ώργίσθη ό πρωτοσπαθάριος και έτυψε τόν κανδιδάτην και έμάδισεν.*

πρόθεσης εκ μέρους του προσβάλλοντος, αλλά και της επίδρασης που είχε η προσβολή που του απευθύνθηκε²⁸⁹.

16. Ζώα σε προσβλητικές πράξεις

Τα ζώα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως μέσο προσβολής, όχι μόνο στο λόγο αλλά και σε προσβλητικές πράξεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της διαπόμπευσης, όπου το θύμα καθισμένο πάνω σε ένα ζώο, συνήθως γάιδαρο, περιφερόταν στην πόλη. Ο γάιδαρος είναι ζώο ταπεινό και με την επιλογή του ενισχυόταν ο εξευτελισμός²⁹⁰. Ωστόσο, ενίοτε ανέβαζαν το θύμα σε καμήλα, που είναι ψηλότερο ζώο και δίνει έτσι τη δυνατότητα το θύμα να είναι ορατό από μεγαλύτερη απόσταση και από μεγαλύτερο πλήθος²⁹¹.

Ο Ιωάννης Γεωμέτρης συνθέτει ένα ποίημα σε ιαμβικό μέτρο περιγράφοντας μια τέτοια διαπόμπευση, αποκαλώντας το θύμα *τοῦ τράγου παιδίον*, γιατί ο πατέρας του ήταν ένας τράγος κερασφόρος, δηλαδή κερατάς²⁹². Ίσως οι στχ. 7-8 να υποδηλώνουν πως στη σκηνή της διαπόμπευσης υπήρχε ένας τράγος δίπλα σε εκείνον που διαπομπευόταν (*εἶπερ θέλοις, καὶ τοῦτον εὖροις ἐγγύθεν, / σὲ τὸν φύσαντα φημί τὸν κερασφόρον*²⁹³). Αξίζει σε αυτό το σημείο να γίνει μία παρέκβαση, σχετικά με την προσβολή του *κερασφόρου/κερατά*, που εμφανίζεται και εδώ, όπως και σε αποσπάσματα στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί²⁹⁴. Η Τομαδάκη ερμηνεύει σε αυτή τη περίπτωση το *κερασφόρος* ως μία προσβολή προς κάποιον υποκριτή δραματοουργό (στχ. 1), κάποιον που

289. Πρβλ. ΚΟΝΣΤΑΝ, *Emotions* (σημ. 25), 55-56, όπου αναφέρεται πως θυμώνουμε με άτομα που είναι ισάξια ή κατώτερα μας, όταν υπάρχει το περιθώριο εκδίκησης. CONLEY, *Rhetoric of Insult* (σημ. 19), 100-101.

290. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. 3, Αθήνα 1949, 196-197· ODB, λ. *Infamy*, τόμ. 2, 993.

291. ODB, λ. *Camels*, τόμ. 1, 368.

292. Ιωάννης Γεωμέτρης, έκδ. Μ. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ιωάννης Γεωμέτρης Ιαμβικά Ποιήματα. Κριτική έκδοση, μετάφραση και σχόλια*, Θεσσαλονίκη 2014, 262.

293. Ιωάννης Γεωμέτρης, *Ποίημα* 4.1-14, έκδ. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, 50· Σχολιασμός του ποιήματος και συσχέτιση του με την σκηνή διαπόμπευσης του Ανεμά στην Αλεξιάδα στον LAUXTERMANN, *Poetry* (σημ. 117), 129-130.

294. Βλ. σ. 109, 111 και 113 της παρούσας εργασίας.

του αρέσκει να διεκτραγωδεί τα παθήματά του πλάθοντας γεγονότα²⁹⁵. Πάντως στα βυζαντινά χρόνια, αλλά και νωρίτερα, η λέξη κερατάς υπήρξε χαρακτηρισμός προσβλητικός και μειωτικός, που απευθύνεται προς έναν άνδρα. Στον πυρήνα της λέξης φαίνεται να υπάρχει η έννοια της εξαπάτησης, της πλάνης. Ακόμα και στην ερμηνεία της Τωμαδάκη που προαναφέραμε, ο κερασφόρος δραματουργός είναι κάποιος που εξαπατά, αλλά ταυτόχρονα γελοιοποιείται από τον Γεωμέτρη μέσα από το επίγραμμα. Σχετικά με την προσβολή αυτή στους βυζαντινούς και τη συσχέτιση του απατημένου συζύγου με τα κέρατα ενός ζώου υπήρξαν κατά το παρελθόν ποικίλες προσεγγίσεις²⁹⁶. Με το ζήτημα είχε ασχοληθεί και ο Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος απέδωσε τη συσχέτιση του απατημένου συζύγου με τα κέρατα στο γεγονός πως τα κερασφόρα ζώα δεν φαίνεται να είναι ζηλότυπα απέναντι στο ταίρι τους²⁹⁷. Ως προσβλητικός τόπος, ο χαρακτηρισμός κάποιου ως κερατάς εμπεριέχει ένα κομβικής σημασίας στοιχείο για τον προσβλητικό λόγο: την απώλεια ελέγχου. Το ψεγόμενο πρόσωπο, ο απατημένος σύζυγος, έχει απωλέσει τον έλεγχο επί του σώματος της γυναίκας του, το οποίο σώμα –στη μεσαιωνική κοινωνία– θα έπρεπε να εξουσιάζει, για να διαφυλάξει την τιμή του²⁹⁸.

Προσθέτοντας μία ακόμη προσβλητική πράξη η οποία σχετίζεται με κάποιο ζώο στρεφόμαστε στον *Βίο* του αγίου Λέοντος Κατάνης, όπου ο μάγος Ηλιόδωρος μιμείται έναν γάιδαρο την ώρα της θείας λειτουργίας, προκειμένου να γλευάσει το μυστήριο. Το ποίμνιο γελά με τη συμπεριφορά του, αλλά αγανακτεί με τα βλάσφημα λόγια του²⁹⁹.

295. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ιαμβικά Ποιήματα*, 262-263.

296. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, τ. 3, 305-307.

297. Μιχαήλ Ψελλός, *Πόθεν τὸ τοῦ κερατᾶ ὄνομα*, έκδ. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 5, Βενετία 1876, 526-527.

298. ΚΝΟΥΣΤ, *Abandoned to Lust* (σημ. 19), 39.

299. *Βίος Λέοντος Κατάνης* (σημ. 244), 33. 4-10, 180: *Εἰσελθὼν οὖν εἰς τὸν θεῖον ναὸν ἤρξατο τὰ τῶν ἡμιόνων μιμῆσθαι λακτίσματα, σκιρτῶν ἀτάκτως καὶ κατὰ πάντων παικτικῶς ἐφαλλόμενος καὶ ποτὲ μὲν εἰς γέλωτα κινῶν, ποτὲ δὲ φλυαρίαις καὶ βλασφημίαις αἰσχροῶν ῥημάτων εἰς ἀγανάκτησιν ἐνάγων τοὺς συνεληλυθότας. Ὡς δὲ τὰ τῆς θείας ἱερουργίας ἔτι ἐτελεῖτο μυστήρια, λέγει πρὸς τοὺς παρόντας ὁ ἄθλιος [...].* Για μια πιθανή σύνδεση της συμπεριφοράς του Ηλιόδωρου με μεσαιωνικές παγανιστικές γιορτές βλ. στο ίδιο, 255-256 το σχόλιο του Α. ΑΛΕΞΑΚΗ.

για να συνθέσουν αυτές τις προσβολές, εμπνέονται τόσο από την αρχαιοελληνική όσο και από την χριστιανική παράδοση, αλλά και από την εμπειρία της παρατήρησης και της καθημερινής συμβίωσης με τα ζώα. Εν τέλει, πρόκειται για έναν τρόπο έκφρασης που αντλεί από πολλαπλές πηγές και ταυτόχρονα έχει τις ρίζες του βαθιά στην ανθρώπινη ιστορία και εμπειρία.

Διαπιστώνουμε επίσης, ότι η χρήση των ζώων δεν έχει απαραίτητα μια συγκεκριμένη και αποκλειστική στόχευση, να αποδώσει δηλαδή, ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό στον αποδέκτη, αλλά στοχεύει να του προσάψει γενικότερα μια ζωώδη φύση. Σε κάποιες πάντως περιπτώσεις η παρομοίωση με το ζώο δεν αφορμάται από τον χαρακτήρα του αποδέκτη του προσβλητικού λόγου, αλλά από την εξωτερική του εμφάνιση. Επισημάνθηκε ότι κλασικοί τόποι του προσβλητικού λόγου, αλλά και τα θανάσιμα αμαρτήματα της χριστιανικής παράδοσης ως τόποι εφόρμησης προσβλητικού λόγου, μπορούν να εκφραστούν με ύβρεις ζώων. Αυτό συμβαίνει κυρίως διότι γίνονταν αντιληπτοί ως το αποτέλεσμα της έλλειψης αυτοελέγχου. Ο αυτοέλεγχος είναι μια λογική διεργασία, αφού κάποιος για τον ασκήσει, πρέπει να έχει πειστεί πως πρέπει ή οφείλει να το κάνει, στα πλαίσια ενός συστήματος αξιών. Τα ζώα, στερούμενα λογικής, στερούνται και αυτοελέγχου. Έτσι, συνδέονται εύκολα με αυτούς τους τόπους. Όλοι οι τόποι του προσβλητικού λόγου, που σημειώθηκαν πιο πάνω, είναι χαρακτηριστικά που δηλώνουν πως κάποιος έχει εκπέσει στο επίπεδο του ζώου, πως βρίσκεται εκτός εαυτού ή ακόμη χειρότερα πως δεν εκπληρώνει το κυρίαρχο κοινωνικό πρότυπο, όπως θα όφειλε. Ακόμα και στην περίπτωση του απατημένου συζύγου, η απώλεια του ελέγχου πάνω σε ένα άλλο πρόσωπο (στη σύζυγο) συμβολοποιείται στο προσβλητικό λόγο με τα κέρατα ενός ζώου.

Η συσχέτιση με τη ζωώδη φύση, είτε πρόκειται για ένα επάγγελμα είτε πρόκειται για τα κέρατα που υποτίθεται πως κοσμούν το κεφάλι του απατημένου συζύγου, είναι οπωσδήποτε αρνητικό χαρακτηριστικό και αξιοποιείται με μεγάλη ευχέρεια από τον προσβλητικό λόγο.

Ο προσβλητικός λόγος είναι στενά συνδεδεμένος με τη ζωώδη φύση από την αρχαιότητα ακόμη. Το πλήγμα της προσβολής εμφανίζεται ως δάγκωμα ζώου και εκείνος που προσβάλλει, είτε πρόκειται για συκοφαντία είτε για απλή προσβολή, εμφανίζεται ως φίδι που δαγκώνει. Τα ζώα, όμως, δεν συμβολίζουν πάντα το ίδιο πράγμα. Το ίδιο ζώο

μπορεί να αξιοποιηθεί για τη σύνθεση προσβολών, που εμπίπτουν σε διαφορετικούς τόπους του προσβλητικού λόγου. Μάλιστα, ένα ζώο, όπως το λιοντάρι, μπορεί άλλοτε να αποτελεί θετικό σύμβολο και άλλοτε να αξιοποιείται ως προσβολή. Παρατηρείται, δηλαδή, μια διαλεκτική δυναμική στα ζώα ως σύμβολα. Ωστόσο, κάποια ζώα εμφανίζονται σταθερά σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, γεγονός που επιτρέπει μια περαιτέρω κατηγοριοποίησή τους. Ο λύκος, π.χ., δεν χρησιμοποιείται ποτέ με θετικό τρόπο, για να χαρακτηριστεί ένα πρόσωπο. Η αλεπού, επίσης, είναι το κατεξοχήν σύμβολο της πονηριάς. Ο λαγός και το ελάφι είναι τα δύο ζώα που σχετίζονται περισσότερο με τη δειλία. Ο χοίρος είναι ένα ακάθαρτο ζώο, που συχνά σχετίζεται με τους δαίμονες, ιδίως οι ήχοι που παράγει. Το φίδι και γενικότερα τα ερπετά συνήθως στα βυζαντινά κείμενα αξιοποιούνται ως αρνητικοί χαρακτηρισμοί και συσχετίζονται με τον διάβολο, τους σκοφάντες, τους δόλιους. Σταθερά αρνητικό χαρακτήρα έχει και ο σκορπιός. Ο χαμαιλέων, επίσης χρησιμοποιείται με συνέπεια ως αρνητικός χαρακτηρισμός, κυρίως για δειχθεί η διπροσωπία και ο καιροσκοπισμός κάποιου, αλλά σε μία περίπτωση και το μικρό του ύψος. Επιπλέον, το χταπόδι χρησιμοποιείται για επιθέσεις εναντίον καιροσκόπων και ατόμων που προσαρμόζονται σε κάθε συνθήκη και ως εκ τούτου θεωρούνται πρόσωπα ανήθικα. Από την άλλη, ο ελέφαντας είναι ένα ζώο με ξεκάθαρα θετικό χαρακτήρα. Παρομοίως και ο αετός. Τα υπόλοιπα πτηνά, όμως, συνήθως αξιοποιούνται ως προσβολές στα πλαίσια του προσβλητικού λόγου.

ANIMALS IN BYZANTINE ABUSIVE SPEECH

Abusive speech aims at the reprehension and humiliation of the target/receiver. A desired outcome is also to dissassociate the person of interest by portraying it as an ostracized outcast from the dominant social norms. For this purpose, abusive speech uses various commonplaces (τόποι). Byzantine authors utilize extensively both the Ancient Greek as well as the Christian tradition as sources for these commonplaces. In addition, they utilize the literary tradition and the common knowledge about animals in order to compose an attack against an adversary. Animals appear very frequently in Byzantine abusive speech, as it is indicated by numerous examples presented in this paper.